

ISSN 2277- 8063

September 2016

Vol. V / Issue - III / 2016

International Interdisciplinary Research Journal
[Humanities, Social Sciences, Languages,
Commerce & Management]

Chief Editor

Dr. Ravindra P. Bhanage

Asso.Prof. Dept. Of Political Science,
Shivaji University,
Kolhapur.

Editor

Dr. Vilas Magdum

Head Dept. of History, Smt. A. R. Patil
Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
Dist. Kolhapur

- Published by -

HOUSA Publication, Kolhapur

संपादकीय

सन्माननीय आजीव सभासद व वाचकांना सविनय प्रणाम . 'नवज्योत' या आंतरविद्याशाखीय संशोधन पत्रिकेच्या पाचव्या वर्षातील पहिल्या अंकाच्या प्रस्तुतीकरणाला आनंद होत आहे. तो केवळ आपल्या पाठवण्याच्या व सहकार्यांच्या जोरावरच! सतत चार वर्षे संशोधन पत्रिकेचे कामकाज आपल्या पाठवण्याच्या जोरावर सफल होवू शकले आहे.

सदर अंकामध्ये अर्थशास्त्र वाणिज्य राज्यशास्त्र समाजशास्त्र संवाद व वृत्तपत्र व मराठी इत्यादी विविध विषयावर आलेल्या लेखांची मांडणी केली असून प्राध्यापक संशोधक विद्यार्थी यांनी सखोल सविस्तर व विवेचनपूर्ण मांडणी विविध विषयावर केली आहे. यातून वाचकांना अभ्यासपूर्ण माहितीचा खजिना उपलब्ध होणार असून वाचकांच्या ज्ञानात चौकस सुध्दीत निश्चीत भर पडेल.

संशोधनासाठी प्रेरणा उत्तेजन व व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याचे काम 'नवज्योत' ने सात्यतपूर्ण केले आहे. त्यामुळे सामाजिक पटलावर खदल घडवून आणणाऱ्या अभ्यासपूर्ण विषयांची या विश्वासासह सदर अंक मी आपल्या पुढे सविनय सादर करतो.

आपला

डॉ. विलास मगडूम

कृपया संशोधकानी आपले संशोधन लेख इंग्रजीमध्ये Times New Roman व भारतीय भाषासाठी

कृतीदेव ५० मध्ये पाठवावेत

CONTENTS

S. N.	Subject	Title	Author	P.No.
1	Economics	Food Security & Nutritional Level On Rural Livelihoods In Karad Taluka	Ku. PawarPunam Prakash ,	1-7
2	Commerce & Management	Insurance Services And Its Utilities In India	Dr, P.M. Taley,	8-9
3	Commerce & Management	Prospects of Raisin Production and Marketing in western Maharashtra	Dr. N. Y. Rajeshirke Mr. J. G. Mulani,	10-12
4	Commerce & Management	Role Of Co-Operative Banks In Agriculture Credit With Reference To Maharashtra	Ms. Rupali Sadashiv Sasane	13-14
5	Political Science	Parliamentary Democracy in India: A continuum	Dr. (Mrs.) Alpana Vaidya	15-16
6	Political Science	Gandhian Satyagrah In South Africa And Womens Participation	Khadase Santosh Keshav	17-20
7	Geography	Contribution's By The Indian Census To Info In Geography	Dr. KhadeSominathSarangdhar	21-23
8	Economics	India's Demographic Dividend and Global Competitiveness	Dr.Vikas J. Pawar	24-29
9	राज्यशास्त्र	भारत आणि पश्चिम आशिया संबंध	कु. माया अशोकबाबू मालेकर	30-30
10	समाजशास्त्र	महाराष्ट्र शासनाच्या शालेय पोषण आहार योजनेचा खीड जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांवर होणाऱ्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	श्रीमती प्रा. सुजाता विक्रम नानप	31-35
11	राज्यशास्त्र	७४ पीघटनादुरुस्ती : नागरी सामाजिक राजकीय परिवर्तनाची कोणशीला	झाकीर हुसेन हाकीम संधे	36-38
12	राज्यशास्त्र	कोल्हापूर संस्थान पेशवे संबंध	विजयाशानी रघुनाथ पाटील	39-42
13	राज्यशास्त्र	महाराज भयाजीबाबू गायकवाडयांचे त्रियांषयक केलेले कार्य	सिमा रमेशमोरे	43-44
14	समाजशास्त्र	गडचिरोलीजिल्ह्यातीलभातगिरणीकामगार : एकसमस्या	प्रा. चंद्रशेखर पांडुरंग देव प्यारमवार	45-47
15	जनसंवादपत्रकारिता	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : काही प्रमुख घोरणे	साधना रामचंद्र काळे	48-49
16	मराठी	प्राचीन काळातील व-हाडातील वाडःमयीन साहित्य एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. बी. एस. जगताप	50-51
17	राज्यशास्त्र	जन लोकपाल आंदोलन	प्रा. उदयकुमार लाड	52-54
18	गृह विज्ञान	कौटुंबिक हिंसाचारचा खालकावर होणारा विपरीत परिणाम	प्रा. सौ. वर्षा यशोधन पाटील	55-58
19	संगीत	संगीत शास्त्र और कला का परस्पर संबंध	प्रा. गीताली. श. पांडे	59-61

Aims and Objectives of the Journal :

The aims and objectives of the journal is to provide a platform for the publication of original unpublished Research Papers, Summary of a Research Project, proceedings of academic conferences and Book review of Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management interdisciplinary research work.

Language :- English and Indian languages

Frequency :- Quarterly (March, June, September & December) Please send your research papers at least one month before date of publishing the issue.

Format & Guidelines for the Research paper:

*The Research must purely be original and the paper typed in 1.5 space on one side of A-4 size paper in MS-Word 2003 / 2007 font Times New Roman for English font size 12, Krutidev or Shree Lipee 6.0 version for Hindi and Marathi font size 16 and should have a sufficient margin

*This must include Abstract, Introduction, Clarification of Research Problem, Conclusion & References

*Paper should be sent in two hard copies along with CD or by E-mail: editornavjyot@gmail.com

*Authors are solely responsible for the factual accuracy of their contribution.

*Proper references must be inserted inside the article like 1, 2, 3.... and relevant references must be given at the end of the article Minimum five references are essential.

*References must be listed alphabetically or sequentially in the following order - Surname, Name, Year in Bracket, Name of the Book/Journal, Details of Publisher, Place and Page number at the end of the research paper. For ex. Dilli K. T. (2009) Library and Information Science in Digital Era, Atlantic Publishers, New Delhi, P.153.

*Authors are requested to submit diagrams, maps and pictures of their writings in a separate file with jpg/gif extension.

*Research Article should be written in minimum 1500 and maximum 3000 words

Peer Review:

*Every research paper will be reviewed by two members of peer review committee.

Publication Criteria:

*Article can be modified and references can be added by the subject expert (if needed).

*The criteria used for acceptance of research papers are contemporary relevance, contribution to knowledge, clarity of expression, scientifically. logical, analytical and perfect research methodology.

Terms and Conditions:

*The Author must be member of this journal at the time of submission of research paper.

*Authors are requested to read the following Terms and Conditions' very carefully. If authors submit anything for publication, it will be taken granted that they have read the Terms and Conditions' and agreed to the same.

*While submitting any piece of writing for consideration of publication, the authors understand that the same has not been sent or is not being considered for publication elsewhere.

*By virtue of submission and accepting the 'Terms & Conditions' the authors give NAVJYOT International Interdisciplinary Research Journal [Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management] the exclusive copyright to publish and reproduce the research paper, diagrams, maps and images online and in hard paper formats and on other digital formats like CD/ DVD etc. in unlimited copies at any time.

*The authors are responsible for getting the permission from the copyright holders for the reproduction of articles, long quotations, diagrams, maps and images.

*The authors should note that NAVJYOT is a non-profit, non-commercial platform. The authors should understand that they will not be paid for their writings/works. They should consider this as a free service for the open access to knowledge community.

*Primarily, the submitted research papers will be considered by the editors for the confirmation of standards and the scope of the journal. If any submitted research paper fails to fulfill primary standard, the same will be rejected.

FOOD SECURITY & NUTRITIONAL LEVEL ON RURAL LIVELIHOODS IN KARAD TALUKA

Ku. Pawar Punam Prakash , Research Student, Department of Economics, Shivaji University, Kolhapur.

ABSTRACT: Consumption of qualitative, sufficient and safe food is vitally important for living long and healthy life. Therefore, it is vitally important to study for food production and consumption pattern and nutritional status in the rural area. Food security concept has been considered at a number of levels: global, regional, national, state, household and individual. While the ultimate concern may be at the household and individual levels it is important to realise that food security at the levels outside the household has a strong bearing on the performance at the household level. Thus, the present research work is useful to make performance of food security and nutrition in study area.

1. INTRODUCTION: Food security means that individuals and households have access to sufficient food both quantity and quality to meet their nutritional requirement. Man cannot live for long without food. Between one-half to two-thirds of India's people do not get food of the right type and between one-quarter to one-third do not get even enough quantity to eat in order to sustain a healthy active life. He needs a wide range of nutrients to perform various functions of the body and to leave a healthy life. The food that we eat contains nourishing substances called nutrients. There are five main types of nutrients namely carbohydrates, proteins, fats, vitamins and minerals. The food is classified as cereals, pulses, nuts and flesh food fish, meat and eggs. Meat, fish, eggs, and milk as well as pulses and nuts are rich in protein. Dark green, leafy vegetables are a rich source of iron, folic acid, vitamin C and calcium. Many fruits are good sources of vitamin C; vitamin A is present in milk and milk product. India is first and second rank respectively in the global production of vegetables and fruits. Intake of vegetables, however, is very low, not even a third of the requirement.

2. THE CONCEPT OF FOOD SECURITY AND NUTRITION: The concept of food security as understood now has been evolved over the last quarter century. FAO (1983) had formulated that the basic concept of food security implied that "All people at all times have both physical and economic access to the basic food they need".

Food security means that individuals and households have access to sufficient food both in quantity and quality to meet their nutritional requirements. However, adequate food supply is not the only condition for ensuring an active and healthy life, and unless there is access to proper health care, water supply and other basic services, the food will not be efficiently used. Education and awareness are needed to utilize these services. The term malnutrition implies both undernutrition including micronutrient deficiencies and over-nutrition.

3. STATEMENT OF THE RESEARCH PROBLEM:

Food security becomes a reality only at the household level in fact, at the level of each member of the household. There is growing population require more food production and food security. The main reason for the absence of nutritional security is poor food consumption, less food availability and absence of knowledge. It is, therefore, present research on the topic economic analysis of food security and nutritional level on rural livelihood in Karad Taluka has been chosen and taken up.

4. OBJECTIVES OF RESEARCH STUDY:

The specific objectives of the study are as follows

1. To examine the food production and level of food security.
2. To study the nutritional level of people in the sample area.
3. To identify the problems and suggest policy measures with regard to food security and nutritional level.

5. HYPOTHESES:

1. Food security system has helped to improve the nutritional level in the rural population.
2. There is a moderate food security prevails in sample villages of Karad Taluka.
3. The food security status varies across the villages in the sample area.
4. The nutritional level of male population is higher than female population in the sample area.

6. RESEARCH METHODOLOGY:

Sources of Data: In order to evaluate the activities of the preparatory phase, methodology included a collection of primary and secondary data.

A. Primary Data: The primary data is a major source of the study. The primary data were collected from the various households in the study area by using well-designed questioner, interviews schedule, and observation method during the month of June to December 2015.

B. Secondary Data: In addition to primary data, secondary data is collected on relevant items from the economic survey, government of India, economic survey government of Maharashtra and Agriculture Ministry, various census reports, socio-economic profile of Satara district and Karad taluka etc.

Table 1. Size of Samples:

Taluka	Selected Villages	Total Household	Selected Household
North Karad (5 Villages)	Yeravale	860	10
	Yenake	413	10
	Ving	1460	10
	Kirape	314	10

	Chachegaon	772	10
South Karad (5 Villages)	Nigadi	515	10
	Masur	478	10
	Koparde	1883	10
	Chikhali	1244	10
	Hanbarwadi	335	10
Total	10 Villages	8224	100

7. LIMITATIONS OF THE STUDY:

The limitations of the present research study are follows:

1. It is applicable only for selected area of the Karad Taluka.
2. The present study covers the period only from 2014-15.

8. DATA ANALYSIS: Karad is one of the Taluka in Satara District of Maharashtra. Karad lies at the confluence of Koyna River and the Krishna River. The two rivers originate at Mahabaleshwar, which is around 100km from Karad. They diverge at their origin and travel for about the same distance to meet again in Karad. The rivers meet exactly head on, thus forming letter 'T' their confluence is called 'Preeti Sangam' meaning lovely meeting. These rivers divide the karat Taluka into two regions Karad south and Karad north, Koyna River travels in any part of the south region and Krishna River travel in any part of the north region of Karad Taluka. The distance between Koyna Dame and Karad are tentative 70km they control the water supply in Koyna River through the Shivasagar Jalashya.

1. Food Security and its Indicators in Sample Area of Karad Taluka: There are four indicators of food security availability, accessibility, stability and utilization. Indicators and parameters of food security can be explained in table 2. It shows that in Karad south area 29.33 percent respondent having more availability, 16.4 percent respondent having more accessibility, 27 percent respondent having more stability and 3.33 percent respondent having more utilization. In same area 41.33 percent respondent having moderate availability of food, 48 percent respondents having moderate accessibility, 33 percent respondent having moderate stability, 65.33 percent respondent having moderate utilization, 7.33 percent respondents fell the food availability is less, 14.6 percent respondent felt food accessibility is less, 14.6 percent respondent felt food instability and 9.6 percent respondent felt food security system is not utilized. 22 percent respondent having no food is available, 19.2 percent respondent having no food accessibility, 25.5 percent respondent having no food stability, 22 percent respondent having no food utilization. Consequently, in Karad north region 46.66 percent respondent having more food available, 17.6 percent respondent having more food accessibility, 20.5 percent respondent fell food is more stable, 26 percent respondents having more food utilization, 31.33 percent respondent having food availability is moderate, 39.2 percent respondent fell accessibility is moderate, 44.5 percent respondent fell moderate food stability, and 30 percent respondent fell food utilization is moderate. 2.66 percent respondent having less food availability, 18.4 percent respondent having less food accessibility, 8.5 percent respondent fell less food stability and 6 percent respondent having less food utilization, 19.33 percent respondent has no food availability, 22.8 percent respondent fell no food accessibility, 26.5 percent respondent fell no food stability and 35.33 percent respondent fell no food utilization

Table 2. Indicators of Food Security:

s n	Indicator	Parameters	Karad South					Karad North				
			More	Moderate	Less	No	Total	More	Moderate	Less	No	Total
1	Availability	Dietary Energy	22(44%)	25(50%)	3 (6%)	-	50	35 (70%)	12 (24%)	3 (6%)	-	50
		Protein Supply	20(40%)	27(54%)	3 (6%)	-	50	35 (70%)	15 (30%)	-	-	50
		Food production	2 (4%)	10(20%)	5 (10%)	33(66%)	50	-	20(40%)	1(2%)	29(58%)	50
		Total	44(29.%)	62(41.3%)	11(7.3%)	33(22%)	150 (100%)	70 (46.66%)	47 (31.33%)	4 (2.66%)	29 (19.33%)	150(100%)
		Food price	15 (30%)	29 (58%)	6 (12%)	-	50	17 (34%)	13 (26%)	19 (38%)	-	50
	Prevalence of undernourishmen	3 (6%)	16 (32%)	6 (12%)	25(50)	50	1 (2%)	11 (22%)	4 (8%)	34	50	

2	Accessibility	i				(%)					(68%)	
		Share of food expenditure	18 (36%)	18 (36%)	14 (28%)	-	50	21 (42%)	13 (26%)	16 (32%)	-	50
		Depth of food Scarcity	2 (4%)	34 (68%)	8 (16%)	6 (12%)	50	1 (2%)	39 (78%)	10 (20%)	-	50
		Prevalence of food inadequacy	3 (6%)	23 (46%)	7 (14%)	17 (34%)	50	4 (8%)	22 (44%)	1 (2%)	23 (46%)	50
		Total	41(16%)	120(48%)	41(16.4%)	48 (19.2%)	250 (100%)	44(17.6%)	98(39.2%)	46(18.4%)	57 (22.8%)	250(100%)
3	Stability	Cereal dependency	38(76%)	3(6%)	9(18%)	-	50	32 (64%)	12(24%)	6(12%)	-	50
		Food price volatility	13 (26%)	27 (54%)	7 (14%)	3 (6%)	50	8 (16%)	34(68%)	3(6%)	5(10%)	50
		Food production variability	3 (6%)	13 (26%)	9 (18%)	25 (50%)	50	-	22(44%)	4(8%)	24(48%)	50
		Food supply variability	-	23 (46%)	4 (8%)	23 (46%)	50	1 (2%)	21(42%)	4(8%)	24(48%)	50
		Total	54 (27%)	66 (33%)	29 (14.5%)	51 (25.5%)	200 (100%)	41 (20.5%)	89(44.5%)	17(8.5%)	53(26.5%)	200(100%)
4	Utilization	Water sources	4 (8%)	45 (90%)	1 (2%)	-	50	40 (80%)	7(14%)	2(4%)	-	50
		Sanitation facility	1 (2%)	31 (62%)	8 (16%)	10 (20%)	50	3 (6%)	15 (30%)	7(14%)	25 (50%)	50
		Prevalence of vitamin deficiency	-	22(44%)	5 (10%)	23 (46%)	50	-	23(46%)	-	28 (56%)	50
		Total	5(3.33%)	98(65.3%)	14 (9.3%)	33 (22%)	150(100%)	43 (28.66%)	45 (30%)	9 (6%)	53 (35.33%)	150(100%)

Source: Field Survey (2014-15)

2. Food Production and Consumption in sample area of Karad Taluka:

Table 3 shows the food production and consumption in Karad south region products are cereals, pulses, vegetables, milk & milk product, sugar, tea & coffee, spices, oil seeds, non-veg, 33.5 percent respondent produce cereal, 41.5 percent respondent produce pulses, 30 percent having own vegetables, 45 percent having own milk & milk product, 24 percent respondent produce oil & oil seeds, 18 percent having own fruits, 14 percent respondent having own non-veg, 16.5 percent respondent give rice and white through PDS, 40 percent respondent give cereals through the market, 53.5 percent respondent give pulses from market, 50 percent respondent give vegetables from market, 55 percent give milk & milk product, 100 percent give sugar, tea, & coffee from market, 76 percent respondent give spices & oil seeds from market, 82 percent give fruits through the market, 86 percent respondent give non-veg through market, 2.5 percent respondent depend on own & market for cereal, 5 percent for pulses, 20 percent for vegetable and 7.5 percent respondent give in PDS & market. Chart 4.9 shows the source of all products in the south region 59 percent respondent take food grains from the market, 4 percent from PDS, 32 percent respondent produce food grains, 3 percent take own & market and 2 percent take food from PDS & market.

Table.4 shows the food production and consumption in Karad north region products are cereals, pulses, vegetables, milk & milk product, sugar, tea & coffee, spices, oil seeds and non-veg. In this region 41.5 percent respondent produce cereal, 33 percent respondent produce pulses, 32 percent having own vegetables, 61 percent having own milk & milk product, there are no production of spices & oil seeds, 14 percent having own fruits, 8 percent respondent having own non-veg, 11 percent respondent give rice and white from PDS, 40.5 percent respondent give cereals through the market, 62 percent respondent give pulses from market, 56 percent respondent give vegetables from market, 39 percent give milk & milk product, 100 percent give sugar, tea, & coffee from market, 100 percent respondent give spices & oil seeds from market, 70 percent give fruits through the market, 84 percent respondent give non-veg through market, 2 percent respondent depend on own & market for cereal, 8 percent for pulses, 12 percent for vegetable, 16 percent fruits, 8 percent non-veg and 5 percent respondent give cereals in PDS & market. Chart 4.10 shows the source of all products in the north region 60 percent respondent take food grains from the market, 3 percent

from PDS, 31 percent respondent produce food grains, 5 percent take own & market and 1 percent take food from PDS & market.

Table 3. Food Production and Consumption of sample area in Karad South region:

Sr. No	Product	Sources of food						Consumption in last 30 days (Kg)		Items not Consumed		
		Own	PDS	Market	Own & Market	PDS & Market	Total	Less than 15kg	More than 15 kg	Last 7 days	Last 15 days	Last 30 days
1	Cereal	67(33.5%)	33 (16.5%)	80(40%)	5 (2.5%)	15 (7.5%)	200 (100%)	143 (71.5%)	7 (3.5%)	50 (100%)	30 (60%)	-
1.1	Rice	2 (4%)	15(30%)	25(50%)	-	8(16%)	50	48(96%)	2 (4%)	25 (50%)	5 (10%)	-
1.2	Jawar	5 (10%)	-	40 (80%)	5 (10%)	-	50 (100%)	48 (96%)	2 (4%)	-	-	-
1.3	Wheat	10 (20%)	18 (36%)	15 (30%)	-	7 (14%)	50 (100%)	47 (94%)	3 (6%)	-	-	-
1.4	Other	50(100%)	-	-	-	-	50 (100%)	-	-	25 (50%)	25 (50%)	-
2	Pulses	83 (41.5%)	-	107(53.5%)	10 (5%)	-	200 (100%)	200 (100%)	-	115(57.5)	12 (6%)	7 (3.5%)
2.1	Moong	35(70%)	-	10(20%)	5(10%)	-	50(100%)	50(100%)	-	4(8%)	3(6%)	-
2.2	Urad	18(36%)	-	27(54%)	5(10%)	-	50(100%)	50(100%)	-	34(68%)	9(18%)	7(14%)
2.3	Tur	20(40%)	-	30(60%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	37(74%)	-	-
2.4	Other	10(20%)	-	40(80%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	40(80%)	-	-
3	Vegetable	15 (30%)	-	25 (50%)	10 (20%)	-	50 (100%)	50 (100%)	3 (6%)	-	-	-
4	Milk & M. Product	45(45%)	-	55(55%)	-	-	100	67(67%)	33(33%)	14(14%)	12(12%)	-
4.1	Milk	21 (42%)	-	29 (58%)	-	-	50 (100%)	17 (34%)	33(66%)	-	-	-
4.2	Milk Product	24(48%)	-	26(52%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	14(28%)	12(24%)	-
5	Sugar, Tea & Coffee	-	-	50 (100%)	-	-	50 (100%)	45(90%)	5(10%)	-	-	-
6	Spices & Oil Seeds	12(24%)	-	38(76%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	-	-	-
7	Fruits	9(18%)	-	41(82%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	20(40%)	-	-
8	Non-Veg	7 (14%)	-	43 (86%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	25(50%)	8(16%)	-
9	Total	238(31.73%)	33 (4.4%)	439(58.5)	25(3.33%)	15 (2%)	750 (100%)	655 (87.3%)	48 (12.7%)			

Source: Field Survey (2014-15)

Table 4. Food Production and Consumption of sample area in Karad North region:

Sr. No	Product	Sources of food						Consumption in last 30 days (Kg)		Items not Consumed		
		Own	PDS	Market	Own & Market	PDS & Market	Total	Less than 15kg	More than 15kg	Last 7 days	Last 15 days	Last 30 days
1	Cereal	83(41.5%)	22(11%)	81(40.5%)	4(2%)	10(5%)	200(100%)	194 (97%)	6 (3%)	50 (25%)	14 (7%)	4 (2%)
1.1	Rice	2(4%)	10(20%)	32(64%)	-	6(12%)	50(100%)	48(96%)	2(6%)	20(40%)	5(10%)	-
1.2	Jawar	21(42%)	-	25(50%)	4(8%)	-	50(100%)	50(100%)	-	-	-	-
1.3	Wheat	20(40%)	12(24%)	14(28%)	-	4(8%)	50(100%)	46(92%)	4(8%)	-	-	-
1.4	Other	40(80%)	-	10(20%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	30(60%)	9(18%)	4(8%)
2	Pulses	66(33%)	-	124(62%)	16(8%)	-	200(100%)	200(100%)	-	97(48.5%)	23(11.5%)	6(3%)
2.1	Moong	22(44%)	-	23(46%)	5(10%)	-	50(100%)	50(100%)	-	10(20%)	-	-
2.2	Urad	18(36%)	-	29(58%)	3(6%)	-	50(100%)	50(100%)	-	22(44%)	13(26%)	-
2.3	Tur	16(32%)	-	32(64%)	2(4%)	-	50(100%)	50(100%)	-	30(60%)	8(16%)	6(12%)

2.4	Other	10(20%)	-	40(80%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	35(70%)	2(4%)	-
3	Vegetable	16(32%)	-	28 (56%)	6(12%)	-	50 (100%)	47(94%)	3(6%)	-	-	-
4	Milk & M.Products	61(61%)	-	39(39%)	-	-	100(100%)	62(62%)	38(38%)	4(4%)	4(4%)	3(3%)
4.1	Milk	27(54%)	-	23(46%)	-	-	50(100%)	12(24%)	38(76%)	-	-	-
4.2	Milk Product	34(68%)	-	16(32%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	4(8%)	4(8%)	3(6%)
5	Sugar, Tea & Coffee	-	-	50(100%)	-	-	50(100%)	48(96%)	2(4%)	-	-	-
6	Spices & Oil Seeds	-	-	50(100%)	-	-	50(100%)	50(100%)	-	-	-	-
7	Fruits	7(14%)	-	35(70%)	8(16%)	-	50(100%)	50(100%)	-	34(68%)	6(12%)	-
8	Non-Veg	4 (8%)	-	42(84%)	4 (8%)	-	50(100%)	50(100%)	-	38 (76%)	2(4%)	2(4%)
9	Total	237(31.6%)	22(2.93%)	449(59.86%)	38(5.06%)	10(1.33%)	750	698(93.06%)	49(6.53%)			

Source: Field Survey (2014-15)

3. Nutritional Status of Respondents in Karad Taluka:

Body Mass Index (BMI) is a person’s weight in kilograms divided by the square of their height in meters. It is one of the most commonly used ways of estimating whether a person is overweight and hence more likely to experience health problems than someone with a healthy weight. It is also used to measure population prevalence of overweight and obesity. It is used because, for most people, it correlates reasonably well with their level of body fat. It is also a relatively easy, cheap and non-invasive method for establishing weight status.

For adults, aged 18 years and over, a person’s weight status is categorized according to the level of their BMI as shown in the table below. The thresholds do not change with age and are the same for both men and women.

Table 5. Categorization of Weight Status:

Sr. No	Weight Status	BMI (kg/m2)
1	Underweight	Below 18.5
2	Healthy weight	18.5 to 24.9
3	Overweight	25.0 and above
4	Obese	30.0 and above

Source: Association of Public Health Observation (APHO) 2009.

4. Body Mass Index of Respondents in Karad Taluka: In table 6 shows the BMI from respondent’s family members in sampling villages and take the comparisons between areas, across population sub-groups and over time. 220 male in respondent's family in both the region, males BMI is 21.94 in Karad south and north region, 212 females member in respondent's family from Karad south region and she’s BMI is 17.31. The number of female members is also same 106 in both the region. Out of 111 male family members in the respondents' family from the south region of Karad Taluka 8.10 percent members are underweight, 56.75 percent is healthy weighted, 32 percent are over weighted and only 2.70 percent are obese. The female member of respondent's family are 106 within this 30.18 percent are underweighted, 42 percent are healthy weighted, 15.09 percent are over weighted and the 12.26 percent are obese it is higher than the male so male nutritional status are better than the female. 56 children’s in respondent’s family within this only 1.78 percent are underweighted, 26.78 percent are healthy weighted, 39.28 percent are over weighted, and 32.14 percent are obese.

Table 6. Body Mass Index of Respondents in Karad Taluka:

Weight Status	Male	Female	Children	Total
Karad South				
Underweight	9 (8.10%)	32(30.18%)	1 (1.78%)	42 (15.38%)
Healthy weight	63 (56.75%)	45 (42%)	15 (26.78%)	123 (45.05%)
Overweight	36 (32%)	16 (15.09%)	22 (39.28%)	74 (27.10%)
Obese	3 (2.70%)	13 (12.26%)	18 (32.14%)	34 (12.45%)
Total	111	106	56	273
Karad North				
Underweight	23 (21.10%)	50 (47.16%)	-	73 (29.2%)
Healthy weight	64 (58.71%)	45 (42.45%)	5 (14.28%)	114 (45.6%)
Overweight	18 (16.57%)	10 (9.43%)	10 (28.57%)	38 (15.2%)
Obese	4 (3.66%)	1 (0.94%)	20 (57.14%)	25 (10%)
Total	109	106	35	250
Total of Karad				
Underweight	32 (14.54%)	82 (38.67%)	1 (1.09%)	115 (21.98%)
Healthy weight	127 (57.72%)	90 (42.45%)	20 (21.97%)	237 (45.31%)
Overweight	54 (24.54%)	26 (12.26%)	32 (35.16%)	112 (21.41%)
Obese	7 (3.18%)	14 (6.60%)	38 (41.75%)	59 (11.28%)
Total	220	212	91	523 (100%)

Source: Field Survey (2014-15)

In respondent's family from north region in Karad taluka include 109 male member within this 21.10 percent members are underweighted, 58.71 percent are healthy weighted, 16.57 percent are over weighted and only 3.66 percent are obese as compare south region in north region percentage of underweighted and healthy weighted is higher but percentage member from overweight is less. They show the nutritional status in the male region of Karad taluka within Karad taluka. The female member is same but nutritional status is different in the north region of Karad taluka within 106 female members 47.16 percent members are underweighted, 42.45 percent are healthy weighted, 9.43 percent are over weighted and only 0.94 percent are obese. Out of 35 children know any chilled is underweighted, but only 14.28 percent are healthy weighted, 28.57 percent are over weighted and the 57.14 percent are obese. As compare south in north region, nutritional status is better in the female.

As consideration of sampling respondents in Karad taluka at hole total male member are 220 within this 14.54 percent are underweighted, 57.72 percent are healthy weighted, 24.54 percent are over weighted and 3.18 percent are obese. Within 212 female members 38.67 percent are underweighted, 42.45 percent are healthy weighted, 12.26 percent are over weighted and the 6.60 percent are obese. 91 children in respondent's family, only 1.09 percent are underweighted, 21.97 percent are healthy weighted, 35.16 percent are over weighted and 41.75 percent are obese. More children's are over weighted and obese. The nutritional status is higher in male and children than the female.

9. FINDINGS:

The physical and socio-economic factors influence the food production level. In the study region disparity occurs in food production. In some parts of the region, food production level is high, whereas some area is not self-sufficient in food production. River basins and fertile irrigated lands are brought under sugarcane cultivation, so there is a shortage of food grain production. It reflects on the nutritional status of the region. Rice, jowar, wheat, corn, groundnut and some pulses are the major food crops of the study region. Only 33.5 percent respondent produces cereal in the south region and 41.5 percent respondent from north region. Production of pulses is more in the south region as compared to the north region. Production of oilseeds is 24 percent in the sampling area of Karad, but production of oil seeds is more than other food crops in Karad. Food grain production of Karad has increased by 27.53 percent in the year 2014-15.

Male and child's nutritional status is higher than the female. As considered sample area in Karad out of total 220 male, 212 female and 91 children, 14.54 percent male, 38.67 percent female and 1.09 percent children are underweight, 57.72 percent male, 42.45 percent female and 21.97 percent children are healthy weighted, 24.54 percent male, 12.26 percent female and 35.16 percent children are over weighted, 3.18 percent male, 6.60 percent female and 41.75 percent children are obese. Nutritional status is better in respondent's of the south region as compare nutritional status of respondents in the north region. That's reason is 67.14 percent respondent in the north region and 28.57 percent respondents in the south region face the problem of food security. Another reason is inequality in food consumption, in sample area consumption of pulses is less, but pulses are the mean source of protein and consumption of pulses increase the level of protein and nutrition. In India average dietary energy intake per person per day is 2233 kcal for rural area and 2206 kcal for an urban area. About 59.5 percent of the all-India rural population had an energy intake in the range 80-120 per cent. The share of energy intake contributed by cereals is about 57 percent for rural area and 48 percent of an urban area, the contribution of cereals varied across the major states.

The food security system depends upon four pillars that are availability, accessibility, stability and utilization. Availability of food is more in the sample area of the north region than the southern region of Karad because food production and food accessibility are more in the north region. The stabilization of food and other facilities is more in the sampling area of the south region in Karad. Food production and availability are more in the sampling area of the north region in Karad but utilization of food production or food grains is less in that region. Less utilization of food production, water sources, sanitation facility, the prevalence of vitamin deficiency affect the nutritional status of people it is properly proved in this research, nutritional status is less in sampling respondents of the north region in Karad.

10. PROBLEMS OF FOOD SECURITY & NUTRITION:

1. Adult malnutrition is also high, especially among women.
2. Insufficient Knowledge of nutritional status and health.
3. The inadequacy of safe drinking water, basic sanitation, housing facility.
4. The problem of poor food consumption.
5. Inadequate information about various government schemes.

To overcome this problem would you like to suggest some suggestions:

11. SUGGESTIONS:

To overcome the problem of food supply and nutritional deficiency in woman, following are some of the measures that can be recommended,

1. The agricultural production must be increased by the use of the new agricultural implements, high yielding varieties of seeds, use of chemical fertilizers, proper irrigation facilities, insecticides and pesticides.
2. Education in nutrition is necessary for a balanced diet and for precautions against diseases. Education will be needed for the awareness about nutrition in women.
3. Making food available through universal public-supported systems at prices affordable to those identified as poor.
4. Integrating the provision of safe drinking water, basic sanitation, housing and elementary education as part of food security.

5. Instituting programs of social security which involve income and welfare support to those who are unable to transact in the market.
6. Ministry of Agriculture and Family Welfare should take a leading role for integrated household food and nutrition security and cropping and farming systems.
7. There is a need to move on strengthening, family practices related to infant and young child feeding with appropriate medical treatment and nutrition management.
8. Need to focus more on under-five year child and maternal nutrition deficiencies.
9. Try to eliminate extreme poverty and improvement in economic conditions of poor.
10. Need to develop several research lines in the near future to improve sustainable food production systems such as increasing the levels of dry matter in foodstuffs to optimize nutrient density and intakes.

12. CONCLUSION: The study of food security system and the nutritional level is very much important. Its importance further increases because of its study relating to human health. The above analysis reveals a satisfactory picture of food security and nutrition in the south region of Karad, but in north region food production is more and nutritional level is less as compared to south region of Karad Taluka. The nutritional level of male, children and female is less in both the region. This research study made an attempt in this direction. Moreover, there is a need for such number of studies in different areas of the state because it has the vast scope and very significant from the measurement of rural livelihood point of view.

REFERENCES:

1. Agricultural Statistics (2014). Pocket Book published by, Government of India, Ministry of Agriculture, Department of Agriculture and Cooperation, Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.
2. Acharya, K.C (1983). Food Security System of India, Concept Publishing Company, New Delhi.
3. Acharya, K.T (1975). Your Food and You, National Book Trust India, New Delhi.
4. Agrawal, B and Mishra, S (2013). Food Security in India: Policies and Challenges, New Century Publication, New Delhi, India.
5. Datta and Sundharam (2008). Indian Economy 66th Revised edition, Published by S.Chand and Company Ltd, New Delhi.
6. Gupta, S.C (1981). Fundamental of Statistics, Himalya Publishing House, Bombay.
7. Mujumdar, N.A, Kapila.U(2006). Indian Agriculture in the New Millennium, Changing Perceptions and Development Policy, Published by Academic Foundation New Delhi ISBN 81-7188-514-4.
8. Rao, R.V (1982). Food Nutrition and Poverty in India, Vikas Publishing House PVT LTD.
9. Choudhari , M .R (1966). Population and Food in India, Geographical Review of India, Geographical notes, VOL No. 28, pp.47-48.
10. Dev , S .M and Rao, N .C (2010). Agricultural Price Policy, Farm Profitability and Food Security, VOL XLV NOS 26and 27, EPW.
11. Dreze, J and Kherai, R (2013). Rural poverty and the public distribution system, Economics and political weekly, VOL NO 034.
12. Dube, R.S (1984). Nutritional Availability Patterns in Madhya Pradesh, Transaction Institute of Indian Geographer, VOL.6, No-2, pp79-89.

INSURANCE SERVICES AND ITS UTILITIES IN INDIA

Dr, P.M. Taley, Asso. Prof. Dept . of Commerce , Smt. K.L. College, Amravati

Introduction: -

The insurance industry in India has seen drastic changes the past one decade. The present scenario when emerged after globalization, privatization and liberalization has thrown many changes before the insurance sector India has always been known as the land of plenty. The History of Insurance and Savings has been prevalent in India from times unknown. There has been mentions of Savings and Insurance in epic scripts like MANU (Manusmirithi), Yagnavalkya (Dharmasastra) and even in the teachings of the famous economist Kautilya (Arthasastra). All these writings have talked about savings and pooling resources that can be used in times of difficulties and calamities like fire, floods, epidemics and famine. Insurance in its modern format in India was introduced in the year 1818 under the British flag but it catered mostly to the needs of European community and the native Indians were not catered to. Eventually with the efforts of eminent people Bombay Mutual Life Assurance Society was established which heralded the birth of Indian Life Insurance Company.

Importance of Insurance services in Indian economy:

- Life insurance is the biggest social safety net created for the benefit of a large section of the population. By providing affordable insurance to a vast section of the population, the burden on the nation economy of take care of the welfare of the people is substantially reduced.
- Insurance companies are regarded as financial institution and are allowed to invest in capital formation or expansion of companies. Since these funds are mostly liquid and should be available at short notice, insurers are regarded as financial leaders in the market.
- Insurers enable entrepreneurs to promote enterprises and take financial risk and it thus enable creation of national wealth and jobs ensuring economic development. Insurance promotes unfettered trade and commerce within and outside the country.
- Insurance enables policyholders to invest their funds in approved financial investment that fetch returns enabling them to enjoy wider covers or lower premiums.
- Insurance services is the lubricant that moves the wheels of the economy and enables the citizens to enjoy a better quality of life.
- The insurance services contribution to the Indian economy as a whole is valuable as it avoids a economic hardship to people.

Growth of Insurance services in India:

This millennium has seen insurance come a full circle in a journey extending to nearly 200 years. The process of reopening of the sector had begun in the early 1990s and the last decade and more has seen it been opened up substantially. In 1993, the Government set up a committee under the chairmanship of RN Malhotra, former Governor of RBI, to propose recommendations for reforms in the insurance sector. The objective was to complement the reforms initiated in the financial sector. The committee submitted its report in 1994 wherein, among other things, it recommended that the private sector be permitted to enter the insurance industry. They stated that foreign companies, preferably a joint venture with Indian partners.

Following the recommendations of the Malhotra committee report, in 1999, the Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) was constituted as an autonomous body to regulate and develop the insurance industry. The IRDA was incorporated as a statutory body in April, 2000. The key objective of the IRDA include promotion of competition so as to enhance customer choice and lower premiums, while ensuring the financial security of the insurance market. In December 2000, the subsidiaries of the General insurance corporation of India were restructured as independent companies and at the same time GIG was converted into a nation re-insurer. Parliament passed a bill de-linking the four subsidiaries from GIG in July 2002.

Present scenario of insurance services

Today there are 24 general insurance companies including the ECGC and Agriculture Insurance Corporation of India and 23 life insurance companies operating in the country. The insurance sector is a huge one and is growing at a speedy rate of 15-20%. Together with banking services, insurance services add about 7% of the country's GDP. A well-developed and evolved insurance sector is a boon for economic growth as it provides long-term funds for infrastructure development at the same time strengthening the risk taking ability of the country.

In 2003, the Indian insurance market ranked 19th globally and was fifth largest in Asia. Although it accounts for only 2.5% of premiums in Asia, it has the potential to become one of the largest.

insurance market in the region. By mid-2004, the number of insurers in India had been augmented by the entrance of new private sector players to a total of 28, up from five before liberalization. A range of new products had been launched to cater to different segments of the marketplace, while traditional agents were supplemented by other channels including the Internet and bank branches. This development was instrumental in propelling an 11.1% increase in non-life premiums between 1999 and 2003.

Conclusion:

India's insurance sector is expected to grow even faster than the country's overall economic growth, opening up new business avenues across the industry with a large number of insurance providers already in operation in the country. The Indian insurance industry already operating in the country, the Indian insurance industry has shown early signs of entering a consolidation phase, and an improved distribution infrastructure, the adoption of new channels and differentiated product offerings will continue to change the competitive landscape significantly.

The insurance services sector is a colossal one and is growing at a speedy rate of 15-20%. Together with banking services, insurance services add about 7% to the country's GDP. A well-developed and evolved insurance sector is a boon for economic development as it provides long-term funds for infrastructure development at the same time strengthening the risk-taking ability of the country. The insurance industry has registered phenomenal growth both in terms of business figures as well as geographical expansion during this period, reaching even the remote parts of the country that hitherto remained out of the insurance map of the country.

References :-

1. History of insurance sector (n.d). Retrieved August 30, 2010 from business maps of India.
2. An overview of the India insurance sector (Knol, a unit of knowledge)
3. Contribution of insurance sector to Growth and Development of the India Economy.
4. M.N. Mishra, Insurance Principles and Practice
5. B. Kurana Global insurance Trends & Issues.
6. P.R. Gupta, Fundamentals of insurance
7. R. Bhaskaran, Insurance Products.

Prospects of Raisin Production and Marketing in western Maharashtra

Dr. N. Y. Rajeshirke, Asso Professor and Head Dept of Commerce, Vivekanand College, Kolhapur
Mr. J. G. Mulani, Asso Professor & Head Dept of Commerce, M. V. P. Kanya Mahavidyalya, Islampur

Abstract : The grapes are important horticultural crop in Western Maharashtra especially in Sangli and Solapur districts. These two districts has been emerged as the well-known pocket of grape cultivation. The grape growers of this region has not only dispose of the grapes as fresh fruits to distant market of state, country and abroad , but also divert some portion of their produce for raisin making depending upon market price situation. Now a day's some grape- growers cultivated grapes for purpose of raisin making only in western Maharashtra. Thompson Seedless and its mutants i.e. Sonaka, Tas-A -Ganesh, Manik Chaman are mainly used for raisin production. NRC for Grapes, Pune, screened a sizeable germplasm for production of quality raisin production and identified some varieties viz. A 17-3, E 12/3, Mint Seedless, Superior Seedless, KR White. Manik Chaman, A18-3 (Coloured seedless and Cardinal (for manukka) for this purpose.

Introduction : It's probably safe to say that raisins were discovered by man the first time he found them accidentally dried out on the vine. But it took several hundreds of years before he determined which of the 8,000 varieties of grape genus would produce the best raisins. Raisins are dried grapes, thus their name, which derives from the Latin word racemes, meaning "A cluster of grapes or barriers." Grape growing (viticulture) appears to have started around 6000 B.C. in the Transfusion area (present-day Armenia, Azerbaijan and Georgia) and, while it is reasonable to assume that dried grapes were consumed from early days. The bible provides the first written mention of raisins around 1000 B.C. during the era of King David (Sun-Maid). By the 9th century A.D. at least 78 varieties of grapes were being grown in the Near East (Damania).

1.1 Research Methodology: The study is descriptive in nature and it is based on secondary information from the books, magazines and souvenirs. The information also collected from experimental raisin producer farmers and raisin experts from western Maharashtra.

1.2 objectives of the study

- i) To understand raisin production history in Maharashtra.
- ii) To know the methods of raisin production.
- iii) To understand history of raisin marketing.

1.3 Raisin Production.: Raisin production increased in western Maharashtra because of favourable weather conditions and experimental raisin producer. Due to huge raisins production, farmers and producers face the problems of raisin marketing. Since 1984 raisins sold by producers directly to brokers on the site of shed. Uneducated and less educated farmers unknown about fair prices of their raisins. Wholesalers also purchases raisins from farmers and they sent raisins all over India as per demands. Besides this cold - storage facility also is not available in western Maharashtra, so there are no sales alternatives to farmers. In such situation brokers and wholesalers get high margin and farmers received less price for their quality raisins. In western Maharashtra especially in Sangli and Solapur districts. MRDBS Pune, MAHAGRAPES Pune, APEDA Delhi, NRC Pune and MSAMB Pune provide research assistance for the development of raisin production and marketing.

Methods of Raisin Production.-Several methods used for raisin production in the world.

i. Natural Raisins : Large cluster of grapes spread on paper or wooden trays. In two weeks when the surface berries are shriveled the bunches are turned upside down. The paper trays are rolled in to cigar like roles without turning, the edges. After 20 days the berries develop uniform moisture content.

ii. Sulphur Bleached Method : This method used for making yellow raisins. Waft of Sulphur given to grapes for at least 2 to 3 hours. The use of sulphur dioxide is not more than 200 P.P.M. After that grapes spread on rack for drying purpose. After 10 to 15 days grapes is converted into raisins.

iii. Golden Bleached Method : Selected grapes are dipped for three seconds in Caustic Soda. The grapes are then immediately washed in cold water. If surface of the berries show formation of fine checks. The fruit is exposed to fumes of burning sulphur. The surface of the berries must be wet at the time of this treatment. The process continues from two to four hours till the berries acquire uniform light golden colour.

iv. Soda Dip Method : In this method bunches of grapes are treated for 2 to 3 seconds in 0.3 percent Caustic Soda at near boiling temperature. After this treatment the grapes are rinsed with cold water. In this method grapes are dried in the open sun or may be tunnel dehydrated. In some entrepreneur very small quantity of olive oil is added into dipping solution.

v. Soda Oil Method : In this method bunches of grapes are dipped in solution containing sodium carbonate having thin layer of olive oil on the surface. The bunches are put, in trays and kept in the sun, constantly turning the bunches till they are dry.

vi. Valencia : In this method the bunches are dipped in Caustic Soda to get golden bleached raisins. The dip may be in not solution of sodium carbonate or potassium carbonate with some Caustic Soda. In Valencia province of Spain they are dried directly under the sun, stemmed and are called Valencia.

vii. Greek Process : It is similar to soda oil method. In this method, the bunches of grapes are treated with a mixture of 4.5 percent potassium carbonate and 0.5 percent sodium carbonate along with one percent emulsified olive oil any excess oil found floating on the surface of the solution is removed. The dipped grapes are drained and spread in trays without washing in open sun.

viii. Vine Dried Raisins : In this method spray prepares containing ethyl, potassium carbonate and water. This spray is given first and fifth day. It takes 4 weeks for bunches to dry.

ix. Currants : In this method only black grapes are used for raisin production. Grapes used for raisin are very small and dark in colour. If the weather is hot, the staking of trays is done straight away without any direct exposure to sun.

x. Cold Dipped Method : This method uses for production of green raisins. Mixtures of water, potassium carbonate dipping oil and keeper are prepared. PH of mixture shall kept up to 4 and later after three minutes the grapes shall be dipped then grapes are spread over on the rock for drying purpose. After third and fifth day make a potassium spray on grapes. In 10 to 12 days grapes are converted into the raisins. This method is used in Australia so it is called as Australian method in India. Generally above methods are used for raisin production in the world. In western Maharashtra especially in Sangli and Solapur districts only two methods are used. First is cold dip method for producing green raisins and Sulphur – bleached methods for producing yellow raisins. Up to 1990 only yellow raisins were produced in western Maharashtra. After that raisin producer developed new techniques i.e. Australian dipping method and decided to produce green variety of raisins. Now a days majority of raisin producer produce only green raisins in western Maharashtra. In India, raisin is mostly produced in Sangli, Solapur and Nasik districts of Maharashtra and Bijapur district in Karnataka. The technique of raisin production in Western Maharashtra is mostly based on the dipping of the berries in Australian dip emulsion, which contains 2.5% potassium carbonate and 1.5% ethylate and subsequent drying in shade in open tier system. The place Junoni in Sangola tahsil of Solapur district in Maharashtra has been selected for the establishment and promotion of grape drying units on large scale is based on its appropriate geological and weather data and proved the place most suitable in terms of latitude, longitude, rainfall, temperature, humidity, air velocity, etc. for drying the grape in natural way 'Junoni' – a barren land is presently leading the raisin activities in the country and has now turned into industrial urban town.

The conventional technique of cleaning of Indian raisins after drying the grapes is not efficient to comply with the Codex standard and therefore, improvement has to be made in respect of cleaning of raisins preferably by adopting mechanical means. In fact, some mechanization has to be introduced in each unit operation during the journey from harvesting of fresh grapes to raisin making to avoid any non-compliance to the Codex standards. The packaging and labelling has also to be improved so that our product complies with the international quality standards in this regard. Different packing materials of food grade quality should be tested for their suitability with regards to easy availability, convenience, environmental profile and overall economics. There is urgent need to develop technology for storage of the raisin under ambient condition to save the huge expenditure incurred towards electricity in cold storage. Further this storage technology should protect the raisin from browning or discoloration while on storage. Thus there is a big potential of raisin industry in Western Maharashtra in terms of the marketing of this product in domestic and international market for import substitution and better utilization. Besides, there is possibility of diversification of raisin industry by promoting the production of flavored and coloured raisin and promoting raisins as nutraceuticals in public health care. In Maharashtra grape growing in recent years has become a commercial proposition. However, the grape producers have facing difficulties in getting reasonable prices for their grapes. Processing of grapes helps in better utilization of agro-produce. It also helps in value enhancements, employment generation, substantial export earning, increase storage life, time utilization etc. As such raisin production enterprise in western Maharashtra has got vital importance in modern days especially with changed economic scenario under WTO regime. This will facilitate to explore technological options required for the promotion of agro-enterprise for rural prosperity, to analyses appropriate management system desired for sustainable development of agribusiness and to discuss opportunities and

constraints in agriculture procurement, processing and marketing systems in the context emerging raisin production enterprise.

1.4 Raisin Marketing. :Up to 1980, raisin was not produced in India. India depended upon foreign countries in respect of raisins. During 1982 year in Tasgaon Tahasil of Sangli District. Late Vasantao Aarwe, Late Ganpatrao Mehtre, Mr. Namdeo Mane and Mr. Shripad Dabholkar prepared 100 Kg raisins with the help of local engineers. These four experts played vital role in raisin production in India. After that Mr. Vasantao Aarwe went to Delhi and showed the 100 Kg prepared raisins to the scientists of Indian Institute of Agriculture Research. At that time the scientist were shocked. They were not ready to believe the quality raisins produced by these Indian farmers. These farmers visited America for observation and study of raisin process, dipping method, techniques and drying method of raisin making. After that in 1983 they did experiment of raisin shed, type of grapes for raisin making, use of dipping oil, spray system for drying and developed new and proper technique of raisin making in India. Sangli District has secured second place in Maharashtra in grapes cultivation and raisin production. Solapur district also produced raisins at moderate level. As raisins are an important product of grapes and as farmers are getting better price from raisin production, they are making raisins on a large scale. At the time of survey it is observed that from the year 1984-85 farmers turned to raisin making in western Maharashtra. In the beginning they produced only yellow raisin. From 1990-91 onwards they developed new techniques i.e. Australian dipping method and decided to produce green variety of raisins. At present 85% farmers produced green raisins. Hard attitude and experiments of farmers and favourable weather condition, raisin production increased tremendously in western Maharashtra. Due to huge raisin production, there is problem of marketing of raisins. Since 1985 raisins were sold through brokers, commission agents and by wholesale dealers. From Tasgaon Tahasil of Sangli district raisins are sent to Mumbai, Chennai and Delhi and Kolkata markets. But raisin producer farmers does not get better price by such marketing. On 13th March 1994 revolution took place in raisin marketing in Tasgaon Tahasil. Raisin auction sale have been started in Tasgaon regulated market on 13th March 1994. Honorable Adv. R. R. Patil, Late Vasantao Aarwe, Late Ganpatrao Mehtre, Mr. Namdeo Mane, Mr. Mahadeorao Hingmire, Ashok Bafna and Raju Kumbhar took efforts to start auction sale in Tasgaon. It is first raisin auction market in India. Later on, Sangli and Phandharpur APMCs started raisin auction sale. Raisin is processed commodity of grape. Grape is harvested early for making raisins. The harvested grapes are artificially and naturally got dried by using a specific technique. It is being made up of grapes using the chemicals. The area of raisin is nice much demand in national and international market. Thompson seedless and Sonaka are the most widely used grapes varieties for making raisins in western Maharashtra. As stated earlier that Sangli and Solhapur districts are prominent in grapes and raisin production. At present raisins are sold all over India from western Maharashtra.

Conclusion : Raisin marketing is dependent on grapes production and grapes production is dependent on agricultural sector. 70 percent population of this region depends upon agriculture. Raisin marketing plays vital role in economic development of this region of agro-based standard creation of employment and improvement to national income is possible by developing the raisin industry and with the help of raisin marketing. But on the other hand, raisin marketing system has not fully developed. Due to bumper production raisin sellers face many difficulties in raisin marketing. The present study attempts to explore raisin marketing practicing and raisin marketing problem in Western Maharashtra.

References :

- Annual Reports of Tasgaon, Sangli and Pandharpur APMCs.
- Bhugbal B.G. (2005), 'Bedana Nirmiti' Continental Prakashan Pune. PP. 21-24
- Hand Book of Agriculture (1997) , Indian Council of Agricultural Research, New Delhi, P. 576
- Kulkarni Milind (2004), 'Bedana Utpadanat Yantrache Mahatva' (Importance of Machinery in Raisin Production) Baliraja Draksha Visheshank. PP. 340 – 341.
- Saurath Vivek (2003), 'Rural Industrialization and Infrastructure' Dominant Publishers New Delhi. P.11
- Shinde Jagannath (2012), 'Draksha Bedana Nirmiti' (Grapes and Raisins Production) Godavari Prakashan Nashik. PP. 13-17

Role Of Co-Operative Banks In Agriculture Credit With Reference To Maharashtra

Ms. Rupali Sadashiv Sasane, Research Student SIBAR kolhapur Mob:- 8855931117

Abstract : Finance is an important input of agriculture which the farmers need for agriculture purpose. Sufficient and timely credit to the farmer is therefore vital and indispensable for the rehabilitation and progress of agriculture. There is need of finance of purchase of fertilizers and implements and for digging and deeping of wells. Many co-operative banks provides loans to the farmers in convenient banks provides loans to the farmers in convenient interest rates and also government of India policy is favorable towards agriculture sector. Co-operative Banking sector is one of the partners of Indian Banking Structure; the co-operative bans have more reach to the rural India, through their huge network of credit societies in the institutional credit structure. The co-operative sector has played a key role in the economy of the country and always recognized is an integral part of our national economy.

Keywords – Co-operative Banks, rehabilitation, crop loan, Agriculture credit.

Introduction – India is agricultural based country and its 70% population stay in rural area. Agriculture credit is considered as one of the most basic input for conducting all agriculture development programmes. In India there is an immense need for proper agriculture credit as the economics condition of Indian farmers are very poor from the very beginning the prime source of agriculture credit in India was money lenders.

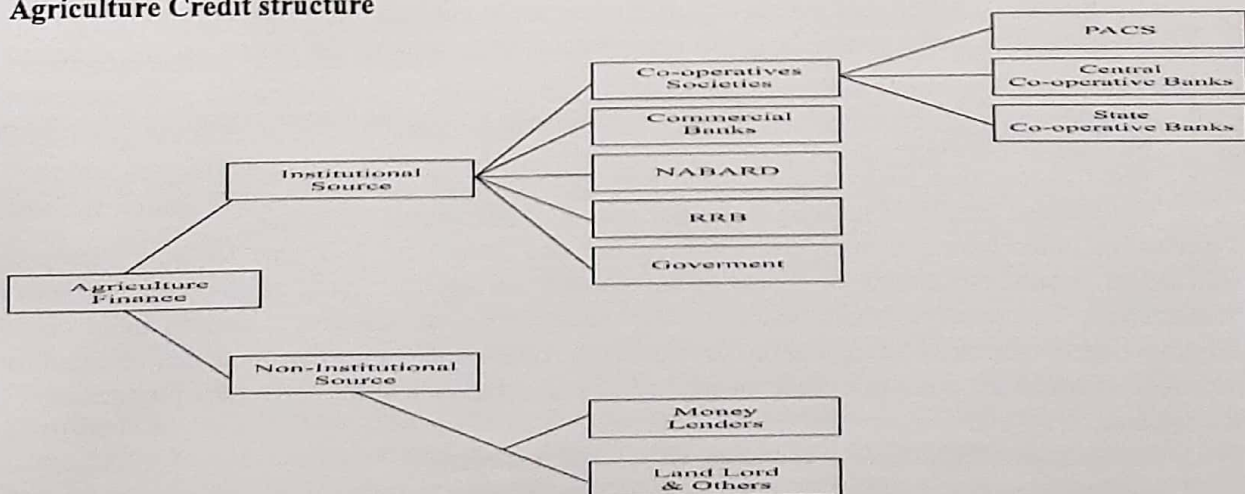
The scope of operations of Co-operative banks is large indeed. Besides providing finance to credit institutions, it is providing innovations in regard of formulation of schemes, monitoring of implementation, evaluation of results and evolution of suitable supporting structures of all kinds of agricultural activities. It is performing the various function assumed by smoothly and efficiently. The growth of agriculture credit from co-operative Banks and commercial Banks, which was 2.2% between 1990 and 2000, increased to 18.7% between 2000-2010. The share of credit supply by co-operative banks in total agriculture credit increased 28.7 in 2000 to 42.7 in 2010 in Maharashtra. Access to finance is critical for the growth of the agriculture sector. Co-operative banks credit policy brief explores the financial needs of agriculture in developing countries and the instruments available to address these needs. Agriculture finance is the study of financing and liquidity services credit provides to form borrowers. It is also considered as the study of those financial intermediaries who provide loan funds to agriculture and financial markets.

Objectives

1. To study the agriculture finance.
2. To examine the role of co-operative banks in agriculture credit.
3. To study agriculture credit structure of Banks and Institutions.

Research Methodology –The present research article is based on the secondary sources of data. Required secondary data collected from internet, books, published annual report etc.

Agriculture Credit structure

Many financial Institution provide loans to the agriculture sector. Indian planners consider co-operation is an instrument for economical development of the deprived farmers, particularly in the rural areas. The co-operative movement was started in India largely with a view to agriculturists funds for

agricultural operations at low rates of interest. Primary agriculture credit societies are grass root level arms of the short term co-operative credit structure. PACs deal with farmer borrowers, short term and medium term loans and also long term loans.

Short term, medium term and long term agriculture credit distribution

Table -1
Short term agriculture loan distribution

Year	Loan	Land Development	Total
2010-2011	136141	32600	168741
2011-2012	148980	44970	192950
2012-2013	162700	54580	217280

(Source : Maharashtra Co-operative Department Report Figures Rs. In Lakhs)

Table No. 2
Medium Term Agriculture Loan Distribution

Year	Loan	Land Development	Total
2010-2011	80070	32600	112670
2011-2012	91700	44730	136430
2012-2013	101980	52890	154960

(Source : Maharashtra Co-operative Department Report Figures Rs. In Lakhs)

Table No. 3
Long Term Agriculture Loan Distribution

Year	Loan	Land Development	Total
2010-2011	167475	62400	229875
2011-2012	174362	69740	244102
2012-2013	189274	82456	271730

(Source: Maharashtra Co-operative Department Report Figures Rs. In Lakhs)

Tables, it is seen that the agricultural loan is disbursed mainly for crop loan and development Co-operative Banks play a key role in Agriculture development in Maharashtra. Above tables gives clear information about loan disbursement for short term, medium term and long term agricultural credit. It is clear from the above tables that the co-operative Banks disburses short term and then medium term agricultural loan. The agricultural loan can be disbursed for various purposes such as crop loan, land development, Tractor loan, irrigation lifting etc. But from above.

Suggestion

1. It is suggested that banks should prepare separate annual credit plan for Agriculture sector.
2. The volume of bank credit should extended as per the requirement of the agriculture sector.
3. Co-operatives banks should be given some incentives to achieve the targets set for agriculture sector.
4. Co-operatives banks should create proper awareness among the farmer regarding the schemes for Agriculture sector.
5. The Co-operative banks should made easy procedure of agriculture loan. Due to only the complicated procedure most of the farmer goes for other sources of finance.

Conclusion After having overall discussion on the said issue now it is time to draw appropriate concluding remark. No doubts all results of the research are into the favour of co-operative banks in Maharashtra. Co-operative banks belong to the oldest forms of collective action in india playing essential role in realization of agriculture development. Agriculture credits play a number of significant functions of which the primary include the intensification and growth of the agriculture production.

References

1. Departmental report of Co-operative, Govt. of Maharashtra
2. Indian Economy, Rudder Datta and K. P. M. Sundharan.
3. Economy Survey 2011-12
4. Website : www.agrimoney.com

Parliamentary Democracy in India: A Continuum

Dr. (Mrs.) Alpana Vaidya

Assistant Professor, Dept. of Political Science, Hislop College, Nagpur.

Introduction : India is the world's largest democracy. Parliamentary Democracy is based on the inter-dependence of the legislature and the executive. This system, in India, was founded by the acts of 1861, 1892, and 1902 and fostered by the acts of 1919 & 1935. The constituent assembly of India, while formulating the new constitution, pondered over the Swiss Plural Executive, the U.S. Presidential system and the British Parliamentary System, and after deep and prolonged deliberations, found the British Parliamentary System most suitable, both for the Centre as well as the States. The Interim government of 12 August 1946 was formed according to this principle and was further strengthened by the Indian Independence Act 1947. The immediate reason for adopting this system was that "our people have a long experience of this".

India has been governed under the parliamentary system for the past six decades. The happenings in the political arena of India in the past few decades have filled the general public with a sense of deep anger, shame and disappointment. The suitability of the British Parliamentary System for India is being questioned in the context of the falling moral values in public life, continuous breaking of political parties, large scale defections, formation of new parties and frequent change of govts (both central as well as states). Truly, there are many deficiencies and institutional deformities in the Indian Parliamentary system which are related to the various politico-economic problems of the country.

During 1950-60 Parliamentary system was considered the best system of governance in India. But we got disillusioned in the post 1976 period. Today, Indian politics suffers not only from disorganization but also from instability. The years 1989-2006 saw a massive instability and uncertainty at the national level. This period witnessed 9 P.M.s, 6 general elections and the advent of minority govts. No coalition securing a "working majority" in the 12th general elections of Feb'98, formation of N.D.A. govt having 24 constituent parties in the 13th Lok Sabha, dependence of the U.P.A. govts formed in 2004 & 2009 on external support, an independent M.L.A. becoming C.M. of Jharkhand, the political drama in Karnataka - are all bad omens for the Parliamentary Democracy, giving rise to exploration of an alternative to the Parliamentary system or wide ranging reforms in it. With the passage of time, every system or organ has to undergo process of evolution & change in order to adapt & survive in accordance with the change in environment, both, internal as well as external. After a passage of more than 6 decades since inception of Parliamentary democracy in India, it would be both pertinent and relevant to assume and propose certain alterations and trends emerging in the Parliamentary System in India. The major trends visible over the years, which this study expects to have impacted the Parliamentary polity of India to a substantial extent, can be enumerated as following: In the past years especially in the post-Nehruvian era, the accountability and responsibility of the executive to the legislature has shown a descending trend. An unholy nexus between the Criminal-Politician-Bureaucracy has become a festering sore in the Indian political milieu. The Speaker, who is supposed to be a custodian of the ethos & values of the house, has increasingly become a "Yes man" to the party in power. Debates & Discussions, which are the hallmarks of a parliamentary democracy, have shown a constant decline in standards. Disruption in the Parliament & state assemblies has become a practice rather than an exception in the Indian Parliamentary System. The practice of by-passing the legislature by way of promulgation and repromulgation of ordinances has been gaining grounds in the post-emergency period. Defection politics has spread in the Indian polity like a virulent disease and is gnawing at its roots. Article 356, which was envisaged as a guardian of federal nature of the Indian Constitution has been misused and abused by the various central governments from time to time. Initial years of the Indian Parliamentary System were dominated by a single party- The Indian National Congress, but gradually other regional & national parties have gained space & coalition politics has established itself firmly. In more than sixty years of its existence, India has justifiably

earned encomiums from far and wide as the World's largest working parliamentary system of government. During the last 68 years of India's independence, India has witnessed both successes and failures in running the parliamentary process. Our country has achieved success in many fields. It has evolved a lasting Constitution, a viable political system, a functional federal polity and strong democratic traditions. These achievements, however, are facing serious challenges from the negative trends that have crept in over the years. There has been of late stagnancy and decay in the political field. In spite of this declining prestige and esteem of the Parliament among the populace the democracy has flourished, in India. The citizens of India are more supportive of a Parliamentary democracy than they were in the initial period of Indian Parliamentary system. The awareness & consciousness has been on the ascendency. This coexistence of both disruption & democracy can be explained to a certain extent by the cultural tolerances to various forms of protest, ingrained in the Indian Socio-Political Psyche. Thus India, may in future, present a new avatar of Westminster model of parliamentary system.

References:

- Avasthi A.P., Indian Political System, Lakshmi Narayan Agarwal. Publication., Agra.
- Bhardwaj R.K. "Parliamentary democracy and Legislators" National Publication.
- Bidyutchakrabastya & Rajendra Kumar Panday "Indian Government & Politics, Sage Publication , 2008.
- Butler D & Others "India Decides : Elections 1952 – 1995 ,Books & Things, 1995.
- Chakrabastya Dr. Bidyut & Rajendra Kumar Panday; "Indian Government & Politics" Sage Publication.
- Chaterjee Somnath S. " Keeping the faith : Memories of a Parliamentarian " Harper Collins 2010.
- Chaube Shibani Kinkar, *Government and Opposition, Parliamentary Democracy in India* (Kolkata: K.P.Bagchi & Company, 2006), p. 41.
- Fadia Dr. B.L. , Indian Government & Politics , Sahitya Bhawan Publication , 2011.
- Fadia Dr. B.L., ' Bharat me loktantra ' Kailash Pustak Sadan 2010.
- Gehlot N.S. " Trends in Indian politics " Deep & Deep publication.
- Godbole Madhav book "India's Parliamentary Democracy on Trial" 2011 Rupa Publication India Pvt. Ltd.
- Goswami prakher aaryabhalchand : Sansadiya Pranali Ke Aayam, R.B.S.A. Publications. Jaipur 2002.
- Gupta D.C., Indian Government and Politics, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. 1978. 1978.
- Gupta U. N. "Indian Parliamentary Democracy" Atlantic Publishers 1st Janury 2003.
- Jain Dharamchand " Bhartiya Lokatantra ", Printwell publishers distributors, Jaipur 2000, 3rd edition.
- Jain Pukhraj : sansdiya vyavastha punervichar ki aawashayakta, Sahitya Bhawan Publication , Agra 1996
- Jha Umesh Kumar Opposition Politics in India, Radha publication, New Delhi , 1997.
- Johari J.C., *Indian Parliament (A Critical Study of its Evolution, Composition and Working)* (New Delhi: Metropolitan Book Co., 2006), p. 129.
- kashyap Dr. Subhash C. Parliament of India, National Book Trust.
- Kashyap Subhash C., *Our Parliament*, Second Edition (New Delhi: National Book Trust, 1992),
- Kashyap, Subhah C. 2000. A History of the Pariament of India 1980–1989, Volume 5. Shipra Publications, New Delhi.
- Kashyap, Subhash C. Book: Parliament of India: Myths and Realities ,National Publishing House, New Delhi.
- Kumar Gopa G. *Future of Parliamentary Democracy in India*, Icon Publication ., 2007, New Delhi.
- Maheshwari Sri Ram "Indian Parliamentary system" Laxmi Narayan Agarawal.
- Malhotra G.C. 'fifty years of Indian parliament' published by Lok Sabha Secretariate, New Delhi 2002.

GANDHIAN SATYAGRAH IN SOUTH AFRICA AND WOMENS PARTICIPATION

Khadase Santosh Keshav, Dept.of Pol.Sci, Karmveer Bhaurao Patil College Islampur. Dist. Sangli
Email:sk7703645@gmail.com

Introduction :-Mahatma Gandhiji was the Man who played vital role in Indian women's political awaking and political participation, not Only in Indian freedom struggle but also in his first experiment of satyagrah in south Africa. "It was Gandhi, who brought a dramatic change among our women, when on his bidding they came out in large numbers from the shelter of their homes to take their part in the struggle for freedom, once the old shackles were removed, it was no longer possible to replace them in the same way."¹ "Satyagraha is the vindication of truth not by infliction of suffering on the opponent but on one's self. The opponent, must be weaned from error by patience and sympathy. Weaned, not crushed. Satyagrah as sums a constant beneficent interaction between contestants with a view to their ultimate reconciliation"² Gandhiji had thought that women can be great satyagrahee because of their great power of tolerance, patience and affirmness. So he urged women to participate in the satyagrah. Women had the great response to his bidd and followed his philosophy and contributed in the satyagrah movement on large number. In this research paper we will try to focus on the contribution of women to Gandhian satyagrah in South Africa.

Gandhiji's Satyagram in South Africa :- After having a degree Barrister at law in London Gandhiji had returned to India in 1891 "As a lawyer he failed both in Rajkot and Bombay. Just then a firm of Porbandar Muslims (Dada Abdula & Co.) offered to send him to South Africa for a year as their lawyer, He accepted " I wanted somehow to leave India, He admitted sadly "³ After His arrival in south Africa Gandhiji had faced the Maritzburg incident and acquainted with color prejudice in South Africa. He convened a meeting of the Indians in Pritoria and delevverd his first public speech on white discrimination. From 1860 Indian began coming into south Africa as indentured laborers to work for the British owned sugar, tea and coffee plantation. They came as term serfs for a period of five years sometimes they remained as free workingmen for more years. Frequently they chose to remain in South Africa as free man "Disturbed by the growing number of Indian residents and by their affluence whites changed the regulations in 1884; Thenceforth an indentured person had to return to India at the expiration of his first five year term or become a serf in South Africa for life, if they want to remain as free workingman they had to pay an annual tax of three pounds for each and every person of their family. Indian had forced to carry a pass if they appeared on the streets after 9 P.M. They were forbidden to buy own land, three pond tax for residence permit, limited to the slums only. They prohibited from walking on pavements. Whites were using an insulting terms' coolies' applied to Indians.

"Transvaal Government Gazette a August 22,1906, published the draft of an act requiring all Indians to submit of official registration and fingerprints on pain of fines, imprisonment and deportation from the province"⁴ The Asiatic Registration Act was passed on July 1907. Gandhiji refused to registration. "August 16,1908, more than two thousand Indians threw their registration certificates into burning paraffin"⁵ Gandhiji launched the satyagrah Against the Asiatic Registration Act. Many Indians courted imprisonment. In the year 1913 women were allowed to join the satyagrah because the court had refused to recognize Indian marriages and the Governement had declared invalid it. Women played a glorious part in the satyagrah. "A batch of women from Tolstoy farm crossed the border into Natal in defiance of the immigration law. They went to the mines and urged the indentured laborers to down tools. This succeeds in inducing some 3000 to 4000 Miners in the Newcastle area to go on strike on 23 September 1913, according to plan 16 women were arrested for crossing the border and entering the Transvaal without permits. They were tried and sentenced to three months imprisonment with hard labour in the Pietermaritzburg jail "⁶ The scope of satyagrah was increasing day by day. After the pressure from British Government and Indian Government the talk between General Stums and Gandhiji had occurred finally on June 30. 1914 Indian Relief Bill was passed Three pond tax has canceled, Hindu, Muslim, and Parsi marriages were declared valid. Gandhiji called the new law 'The Magna Charta'

www.navjyot.net

of south African Indians. After completed his mission Gandhiji returned to India with his family in 1915 that his great victory.

In the satyagrah in South Africa so many women had contributed very bravely. Kasturba Gandhi, Kashi Gandhi, Santok Maganlal Gandhi, Jaykunwar Mehata, Emily Hobhouse, Olive Schreiner, Elizabeth Molteno, Ruth Alexander, Valliammah Munusamy Moodliar, Shantiwathi, Dr.K.Goondm, Zainab Asvat, Veeramah Pather, Khatija Mayat, Fatima Meer, Manonmani, were some of the prominent women who had played a crucial role I the satyagrah in South Africa.

1) Kasturba Gandhi :-Gandhi went to south Africa only for one year but soon after the well known about the situation of Indians in South Africa he realized that his antidiscrimination work would required his presence in south Africa for an extended period, he returned to India in 1896 and fetched Kasturba, his son Harilal & Manilal to south Africa. When they arrived at Durban Gandhiji had faced a big attacked by a hostile crowd, thus Kasturba had realized the situation of south Africa and the nature of her husband's work. She always stood behind Gandhiji in the satyagrah of south Africa. She had the leadership of women participants and worked for guide them. maintain the discipline in women's troops. "A treasure of jewels, including a gold necklace for Kasturba, was presented to him in 1901 as he was planning to return to Bombay he spent a sleepless night from between a yearning for security, which the little heap of diamonds, pearls, rubies and gold trinkets would have brought him, and the desire to achieve freedom by owning less. Finally he decided to give up the jewelry. Kasturbai protest availed nothing. The gifts were used to create a trust fund for south African Indians."⁷

His disission to give up sex was accepted by Kasturba without a protest. She agreed to spare him for give more time & devotion to the South African satyagrah, her devotion and sacrifice was really great. "But while up in Zululand he took a vow and that made it final. On demobilization he went to Phoenix" Farm and told Kasturba about his resolution she made no protest, She was never the temptress."⁸

She had actively participated in the satyagrah against the Asiatic Registration Act-1907. She was the inspiration of Gandhiji's satyagrah. She worked for satyagrahees is in the phoenix farm in Natal. She had also participated to get a jail sentence. They went to Natal & return to Transvaal. This violated the immigration ban and was punished with one to three months in prison "At one time, of the thirteen thousand men, women and children of Indian descent in Transvaal, twenty five hundred were in jail, and six thousand had fled the sate"⁹ This incidence shows us the participation of women in satayagrah.

On the Tolstoy Farm Kasturba had Supported all the activity regarding satyagrah by Gandhiji, She was the member of Gandhiji army of peace "At 6.30 on the morning of November 6.1913 Gandhi Counted his force. There were 2,037 men, 127 women and 57 children. We offered prayers and commenced to march in the name of God."¹⁰ Kastura had the leadership of women in march "Some of the women carried babies on their hips or backs "¹¹ Kasturba, insisted on joining the satyagrah despite her poor health and was in the first batch from Natal Which crossed the Transvaal border in defense of the law

2) Kashi Gandhi :- Kashi Chaganlal Gandhi was the relative of Kasturba Gandhi She had participated in the batch of women from Tolstoy farm crossed the border in to Natal defiance of the immigration law.

3)Santok Maganlal Gandhi :- Santok Gandhi was also the close relative of Kasturba Gandhi, She had also participated in the march to Natal. She was one of the member of 16 women who were arrested for crossing the border and entering the Transvaal without permits they were tried and sentenced to three months imprisonment with hard labor in the Pietermaritzburg jail.

4)Jaykunwar Mehata :- She was the daughter of close friend of Gandhiji, she had participated in Satyagrah against Asiatic Registration Act, and fused the imprisonment.

5)Valliammah Munusamy Moodliar :- Valliammua was the frist generation freedom fighter and Martyr of satyagrah in south Africa, she has participated in the satyagrah against the Asiatic Registration Act which invalidated all non Christian marriages. She got the imprison for three months. In the jail she had faced the harassment, poorly treated and abused so she got ill. She

released on 22 February 1914 and she was confined to bed after her release. Gandhiji went to meet her and had the conversation with her,

“Valliamma, you do not repent of having gone to jail? I asked”

“Repent? I am even now ready to jail again if I am arrested, she said”.

“But what if it results in your death? I pursued.

“I do not mind it. Who would not love to die for one's motherland? was her Reply.”¹²

6) Emily Hobhouse :- Emily Hobhouse was born in Britain in 1860. She became an eminent philanthropist who had worked for the victims of the Anglo-Boer war. Gandhiji met Emily Hobhouse in the year 1914. She had great regard for India “that was the time when Gandhiji most needed help and she provided it without hesitation.”¹³

7) Olive Schreiner :- Olive Schreiner was the great women activist as well as the most prominent writer of South Africa. She vehemently opposed the Anglo-Boer war. Gandhiji told about her, “I claim the privilege of having been a close friend of that great poetess and philanthropist and the most self-effacing woman Olive Schreiner. She was a friend of the Indians equally with the natives of South Africa. She knew no distinctions between white and black races, she loved the Indian, the Zulu and the Bantu as her own children. Such precious men and women have also been born and bred in South Africa.”¹⁴ She had always assisted Mahatma Gandhiji in his work in South Africa.

8) Elizabeth M. Molteno :- Elizabeth Molteno was born into the very rich & prominent family of South Africa. She was the close friend of Emily Hobhouse and worked for the opposition to the Anglo-Boer war. She met Gandhiji in 1909 and she visited the Phoenix Ashram in 1912. She liked the Phoenix very much “She bought a cottage at Ohlange a mile or two from Phoenix, and was there during the crucial phase of the satyagraha, lending invaluable moral support which no European of her standing could conceive of”¹⁵ On January 1, 1914, she spoke at a meeting to welcome Mrs. Sheikh Mehtab and Hanifa Bibi, the two Muslim women passive resisters, on their release from prison. On January 20 she spoke at another meeting to welcome a group of women passive resisters from the Transvaal and expressed the hope that in the future South Africa, women would take a prominent part.”¹⁶

9) Ruth Alexander :- Ruth Alexander was a daughter of an American Jewish scholar. She married Morris Alexander in 1907 and went to South Africa. Her husband was a relative of Herman Kallenbach, who was a great associate of Gandhiji. Soon after Ruth became a close friend of Olive Schreiner and supported the satyagrah movement of Gandhiji.

10) Shantiwathi :- Shantiwathi was born in 1935. She was an active member of the South Africa Federation of Women. She was arrested in 1965 due to her act against the prohibition act. She was threatened by the Government for her activity. She was the witness in Vini Mandela's case. After the dismissal of Vini Mandela's case she was released from jail & for the permission to leave South Africa.

11) Dr. K. Goonam :- The most prominent in the South Africa India Congress in the 1940s was Dr. K. Goonam, a medical practitioner who was appointed its vice president in a very short time. She had the leadership of Indians in South Africa at war with the Government.

12) Zainab Asvat :- Asvat was the great Indian activist to be placed under house arrest in the 1940s for going links with women activists in the Congress party of South Africa. She pledged the support of Indian women in the fight against passes, at an African women's and pass meeting, “her unbroken record of involvement in politics spanning a period over 50 years ranged from active campaigning to being imprisoned 18 times for her passive resistance activities.”¹⁸

13) Veeramah Pather :- Veeramah Pather had participated in the initial satyagraha campaign at the time of Gandhi, she said “Though individuals would disappear from the mortal scene, the struggle would go on.”

14) **Khatija Mayat** :- Khatija Mayat was also the active member in satyagrah she urged all Indian women to heed the call of the Transvaal and the Natal Indian Congress to support the Battle against the Ghetto Act.

15) **Fatima Meer** :- Fatima Meer was a stalwart of the struggle inspired by earlier veteran activists. She was banned for a period of nine years, imprisoned for south Africa a national coalition of Black & White women in Protest against pass laws for Africa women¹⁹

16) **Manonmani** :- was the daughter in law of Mr. Thambi Nandu the follower of Gandhiji in South Africa, and the wife of Narayanswami. She had participated in the break the law movement and had the punishment of prison for two times.²⁰

Conclusion :-

Women had allowed to participated in satyagrah by Gandhiji after the year 1913 when the South African Government had declared all non Christian Marriages invalid, that meant all Married Indian women in South Africa were reduced to status of concubines whilest their progeny were classified illegitimate and deprived of all their rights of inheritance, property assets and legal claims. Women had faught against that act and and also Asiatic Registration Act. They had proved their energy and efficiency in satyagrah. Not only Indian women but also British women, South African women were contributed in the satyagrah, but the proud heritage of the women has unfortunately been muffled and silenced by the lack of exposure. So we must find out the contribution of women more deeply in the satyagrah under the leadership of Gandhiji in South Africa.

References :-

- 1) Political beginnings- women of Indian origin in South Africa : 150 year from indenture to democracy Article by confluence August 9th 2010.
- 2) Fischer Louis, Gandhi, his life and message for the world, the new American Library, New York 1954, P. 35
- 3) Ibid, P.21
- 4) Ibid, P.36
- 5) Ibid, P. 37
- 6) Political beginnings- women of Indian origin in South Africa : 150 year from indenture to democracy Article by confluence August 9th 2010.
- 7) Fischer Louis, Gandhi, his life and message for the world, the new American Library, New York 1054, P. 30
- 8) Ibid, P.32
- 9) Ibid, P.41
- 10) Ibid, P.45
- 11) Ibid, P.45
- 12) Modi B. Navaz, Women in Indian Freedom Movement, Mehta Publishing House, Pune. 2003. P.285.
- 13) Saho, Some Remarkable Earopean Women Who Helped Gandhiji in South Africa. P.2
- 14) Ibid, P.3
- 15) Ibid, P.3
- 16) Ibid, P.3
- 17) Fischer Louis, Gandhi, his life and message for the world, the new American Library, New York 1954, P. 35
- 18) Ibid
- 19) Ibid
- 20) Fischer Louis, Gandhi, his life and message for the world, the new American Library, New York 1954, P. 35

CONTRIBUTION'S BY THE INDIAN CENSUS TO INFO IN GEOGRAPHY

Dr. Khade Sominath Sarangdhar, Asst. Prof. Dept. of Geography, Rastrmata Indra Gandhi College,
Jalna. Dist. Jalna. Email: sominath.khade@gmail.com

Abstract_: Indian Census is one of the oldest institutions which projects population characteristics of the subcontinent, In the pre-independence period the trust of the census was mainly concentrated to count heads, caste, tribes, dispersal of population and to some extent, generate birth and death estimates. Later on 1051 and afterwards great strides were made through census counts to generate useful data for purpose of planning, understanding regional disparities in socio-economic levels, urban spaces, community development etc. The paper provides details regarding historical background, database and coverage, innovations etc. for enhancing knowledge regarding the nature of census conducted at the beginning of every decade. The Census of India has made significant contributions to research in geography, anthropology, sociology, linguistics and economics not only through the data collected, analyzed and published through monographs, but also produced a series of maps and atlases over last five decades. Thematic maps, urban landuse maps, migration maps and those connected with studies in economic regionalization and disparities have been very useful to academicians and students alike. Study and restudy of sample villages, and population projection socio-economic dynamic to the society at large.

Key Words : Urban land use map, Migration, Mapping.

Introduction : Census of Population is a process to record official statistics and enumeration of the inhabitants in a country with a reference date. The organization which is responsible for this task is known as office of the Registrar General, India and Census Commissioner. The organization combines both administration and research, headed by an officer of all India Administrative service now. It has technical Divisions, viz. Administration, Census, Vital Statistics, Data Processing, Mapping, Social Studies, Demography and Language at the headquarters and Directorates of Census Operations located in each State/UT capitals, overall, this institution in itself is combinations of administrators and scholars in respective fields as noted above. At the time of preparatory stages of decadal census, each division of specialty contributes and keeps liaison with Directorates. As soon as, the census is over, data starts coming and respective divisions involve in various works of execution, supervision and post-censal researches in their specialties according to plans and programmes for the decade concerned. A mass of literature and statistics have been created throughout the Census of India's long history which commenced in the later part of the nineteenth century (1872) when the first official census was conducted in India. The present paper, hence outlines, the salient features of the outputs of scholarly interest, specially to geographers who handle census data for study, education, research and project works of various dimensions. However, the census as such is a big organization in itself employing various level functionaries in the fields of statistics, anthropology, sociology, geography, linguists, alike. As soon as, the census is over and the first result on provisional totals are released by the Registrar General, the country feels a warmth of the excitement of latest population characteristics and growth in the country and its regions.

Brief historical background : The Indian Census as noted above is one of the oldest institution which projects characteristics of population of the sub-continent. Great and useful researches were undergone before embarking upon the Census-taking of populations. The first census in India was initiated in 1872 but before that a lot of local and regional exercises were carried out, among which the census of N.W. Provinces (1853), Punjab (1868), Bombay territory (1864), Central Provinces (1868), Oudh (1869) and the lower provinces of Bengal (1869) are most important, Quite obvious that the Imperial Government took up the matter of Census on the consideration, viz., (i) to know the Indian sub-continent to effective rule, (ii) to asses the potentiality to have the society, caste and communities prevailing from immemorial times alike, Significant contributions were laid down in stages to streamline the process of census-taking and procedures which paved way to embark upon the post-independent censuses in country with lots of innovations required for the assessment of socio-economic development of the nation. This, in its totality, created and injected academic values to the census as a subject; and added various social, historical and political parameters to the academics and intelligentsia.

Database and coverage : The Coverage and database in the census from the first (1882 census) to the latest changed. Broadly speaking, the entire census data can be divided into (i) demographic and social, (ii) educational, (iii) migration, (iv) economic and (v) other parameters during the history of the modern synchronous censuses. A lot of characteristics have been added or deleted from the questionnaire and their terminologies changed during these periods from 1882-2001. Some items are exemplified here. It is interesting that the "name" of the respondents is the basic and continues since 1882 and "relationship to head" since 1951. Age and sex is universally taken up and same is the religion. "Caste & class" was discontinued from 1951; instead scheduled castes & tribes were enumerated and classified. Present tongue, language ordinarily used etc. were not regular in censuses before 1921 but data on 'mother tongue' is synchronous since 1931. Infirmities in population were important during 1882-1931; discontinued later, but item included in the census in 1991 only as infirmities and 'disabled' population.

Contemporary "Info" in the census

Census being the great treasure house of data by decennial exercises, a lot of advances were established after the 1951 census. The foremost was the streamlining of census process, tabulation and canvassing of schedules. First time, the Indian Census introduced compilation of the District Census Handbooks (DCH) for basis census data of villages with detailed compilation of agricultural, Land use, animal husbandry (Livestock) for the last five years as far as possible. One has to go separately into the literature and debate in the realm of canvassing of scheduled, aims, objectives, definition and thereby the output which comes in the format of tabulations. It is the 1961 census period in which great and multi-faceted advances were established on the aegis of the census organization to build 'research, experimentation and output' for specialty groups of scholars. In this regard, geographical studies and mapping, village surveys, urban and town studies, ethnographic notes alike are most important as source materials for research, Definite plans and programmes are worked out in each decade by the specialty groups of respective Divisions of the RGI for implementation and execution on these aspects.

Time series mapping

The refinement came into the following forms for research materials to scholars and population planners and surveys. This also provided opportunity to elaborated researches by geographers in the Census.

1. District Census Handbook Maps.
2. Census Atlas Mapping Programmes
3. Urban Land use mapping programmes.
4. Standard Urban Area Mapping Scheme and
5. Magi ration Mapping and Analysis.

In addition to the geographic work for the conduct of the census enumeration like listing of villagers, mapping boundaries, carving enumeration areas in Rural and Urban, the district Census Handbook Maps (DCH) are up-dated maps of village boundaries, their codes, population sizes and other infra-structure in tahsil/districts dated at the census reference. These are most important for surveys, analysis by geographers and others. The DCH were produced for the nation since 1971 by adding and elaborating gigantic mapping as a strong component and source on Jurisdictional set-up as of the census reference date.

Urban land use maps

The information on urban land use of towns of 50,000 population are mapped for State level Town Directories on 9 major and 32 sub-classifications for the entire country since 1970 census. So far 437 (1981) and 550 towns for 1991 census were mapped and published to help local area authorities and urban researchers. Around 800 urban landuse maps may be expected for the 2001 decadal census. It has been experimented that these maps can be very well further be utilized for stochastic analysis (Roy 1977). Scholars who are working on small area level (local areas) of towns of 50,000 population can be benefited with the output as contained in the state Level Town Directories which is the outcome of census and greatly non-census data bases of such towns for general utilization.

Migration mapping

Migration data has always been of great concern to geographers, demographers and sociologists. The census of India could concentrate in the analysis of such data through the 1961-91. Mitra worked out a volume on internal migration in a form of mimiograph in 1961 census. The other study on the geographical distribution of migration projected comprehensive mapping, data presentation and analysis in 1981. The emphasis was to develop a fulfillment of geographers role in this branch. As soon as the 1991 data on migration were available, an attempt was made to compare the geographical distribution of internal migration patterns at two reference points of data base of 1981 and 1991 in another volume for India which was produced in 1989. Twenty themes on internal migration at district/state and town/city levels were published in multi-colour comparing the events as reported by respondents for in-migrants, rural migrants to total rural, duration by residence, intra-district migration, inter-state, types of inter-state migration, in & out migrants and migration by reasons. More than 200 pages of data giving classified and cross classified patterns for ready analysis are contained in these two volumes. Matrix showing migration 'to and from' states by male/female and by types were first time systematically classified and presented for both 1981 and 2001 censuses in these volumes. Such a comprehensive mapping and analysis on the subject is a sole example of attempt and commended world over.

Habitat, Economy and society assessment

The country was benefited in many ways by the foundations as laid down by the Census in the proceeding 120 years by focusing issues in every branch of scholarship managing from "Anthropology, Sociology to geography and religion". In the realm of society and economy, the 1961 census thought upon to see in situ to material traits, like settlement patterns of villages, house types, diet, dress, ornaments, footwear, furniture and storing vassals; common means of transport of goods and passengers and even domestication of animals; market attended; recording of course of cultural and social traits and occupational mobility. Claim of such an array of traits at microscopic area (villages) from the village Survey Scheme of the Census in 1961 is

laudable. It is noted that the intention to re-study the same village, in subsequent census to 1961 were the motive. The study and re-study of villages as planned in the census organization by survey and census data give a glimpse of changing thrust in the study of 1961 to that of 2001. It is a study of total perspective of village, society and economy. Some of the materials are comparable with reference to demographic issues like population, ages, material status, ornaments, dress, dwellings, health, workers & non-workers, cropping, indebtedness alike. But, as one goes into the re-study of villages may find stress given to family planning, land reforms, caste panchayat, statutory panchayat, family relationship and social disabilities.

Population projections and state profile of population

The Indian census in association with expert Committee on population projection is responsible for constructing population projection for the ensuing decade with a time frame. Such projections provide a guideline of the future trend of India's population wealth at certain chosen criterion. In a sense, this also provides a feed-back to the headcount by the census towards positive or negative sides. The projections made for 1981 and 2001 were almost near to the head count of the respective censuses. The latest population projections in carried out for 1996-2016 AD. The ingredients of the assumptions it. The task are mortality, fertility, migration and the base population. However, it is noted that the assumption of negligible international migration and the net-migration rate based on place of last residence with duration of residence 0-9 years at the place of enumeration being negligible was not taken into-consideration while projecting the future population of India and states during 1996-2016 (ORGI 1996). In addition, the concept of URGD (urban rural growth differential) has been applied for projecting urban population from 1996-2016. As many as 26 tables outline various dimensions of future population. The population of India may cross a billion mark on the eve of the 2001 census as 1,012 million with 523 million males and 488 million females. Correspondingly urban would be 291 million with 151 million males and 139 million females.

Conclusion:

In general, the one opinion pervaded in the demands relating to 'activity status to be recorded properly', Religion and educational level data as well were debatable. It was suggested to cross classify educational levels, fertility, sex-ratio by religion, A great emphasis was laid down on the production of activity data for women which give 'production orientation for home-use'. On the other count in human resources, a demand was put to introduce a separate category under 'service sector' to get data in Telecom Sector. Migration and fertility questions gathered momentum to ask more, Classification of SC& ST by migration, tabulation of data on migration from other districts of neighboring states; cross classification of 'mother tongue' and 'bilingualism' by migration were other demands and suggestions.

"Disaster" and "Natural Calamities" as causes for involuntary migration was referred to for short-term migration data by modifying question on "Last residence" by three months or a year for the tabulation. Among the endless demands and suggestions to the census, the new technology was not lagging behind to be integrated in 2001 data production. To avoid sampling, the 'manipulation technique' by network of voluminous data was a reasonable suggestion to further hook to the internet connectivity which may be a new challenge to the Census. If this system is adopted, it is likely that the census taking and tabulation in 2001 may provide a new concept of the procedure in the census. In general, all data users emphasized to have a quick and timely data releases of the forthcoming census to really use them on time.

References :

1. Census of India (1951, 1961, 1971, 1981, 1991 & 2001) : "Geographical Distribution of Internal Migration" colored maps, tables & Analysis, manager of Publication, Delhi.
2. Census of India (1988-89) : "Regional Divisions of India, Cartographic Analysis, "Series 1 (30 volumes), Manager of Publications, Delhi.
3. International Earth Science Information Network(CIESIN) and UNESCO (International Social Science Council), Population Data and Global Environmental Change, Series 5, Washington DC, 1992. Mitra, A, (1964) : "Levels of Regional Development in India" Census of India, Vol.I pt 1A(i), New Delhi.
4. Registrar General & Census Commissioner (1998) : "Census of India 2001" Proceedings of Data Users' conference April 24-25, 1998, New Delhi.
5. Roy, B.K. (1987) : "A Census oriented Study of Carto-spatial Model of 'Temporal Land use in a million city : A case of Lucknow Urban Agglomeration", (IN), Morphology of Towns : Perspective in Urban Geography (ED), CS Yadav, Concept International Series 3, PP 49-60.
6. Roy, B.K.(1991) : "Water availability in India", an analysis of current setting and future needs", water resources Development, 7(2), PP 107-116.
7. Roy, B.K. (1993) : "Urban corridors in India", (IN) Urbanisation in Developing Countries", Institute of Social Sciences, New Delhi, PP 125-135.
8. Sengupta P and Sadasyuk, G. (1968) : "Economic Regionalisation of India: Problems & Approaches" Census of India Monograph Series 1(8), Manager of Publication, Delhi.
9. Srivastava, S.C.(1983) : "Indian Census in Perspective" Controller of Publications, Delhi.
10. Vijayanunni M, (1991) : "Census of India, State Profile : India" Controller of Publications, Delhi.

India's Demographic Dividend and Global Competitiveness

Dr. Vikas J. Pawar Acting Principal, C.K. Goyal College, Dapodi, Pune

Abstract : India is the second most populous country in the world, with over 1.18 billion people, containing 17.31% of the world's population. India is projected to be the world's most populous country by 2025, surpassing China, its population exceeding 1.6 billion people by 2050. This increasing population is treated as the extra burden on the economy and consider as a root cause for the nations poverty.

At other end, due to changing global demographic structure this population is emerging as a biggest advantage for India. It is estimated that in 2020, an average Indian is expected to be only 29 years old against 37 years in China and the US, 45 years in West Europe and 48 years in Japan. This is the demographic dividend of India that economist keep harping about. Demographic dividend is described as a phenomenon of a rise in the rate of economic growth due to a rising share of working age people in a population. India's demographic dividend is more evident considering the changing global population trend. Three major trends are evident of population globally. First fertility rates are dropping, Second life expectancy is rising. Third developed countries such as US, UK, Japan are well ahead comparing to other developing countries. The outcome of this trend is ageing India in particular is favorably placed in term of changing global demographics because of its relatively large younger population profile. But what matter is not only the size of population & population structure but the quality of human resource is an important aspect. Indian youth need to be equipped with knowledge and skills to compete globally. This paper focuses on the emerging trends in the global demography and India's strategic position. It examines the infrastructure and favorable policies need to grab the opportunity and keep pace of economic development.

1. Introduction : 1.1 Human capital has always been an extremely important determinant of individual, social and national development. Human capital is broad and multifaceted concept. It includes the knowledge and skilled embodied in people accumulated through education, training and experience. These skills are useful in the production of goods and services. There is a direct and positive relationship between economical growth and rise in education level of the workforce. Education is necessary for the effective creation and application of knowledge which further builds technical and professional capacity. The economical value of knowledge is increasing day by day in the current digitalized and globalized world. Globalization and the growth of knowledge economy are the two key influencers of nation's economic growth today. Education plays a very important role in building sustainable human capital stock which further influences the economic growth.

1.2 When we discuss human capital, along with education level one of the important aspects need to be analyzed is the demographic profile of the population. The age factor among demographic variable is highly influential on economic growth. Increase in the ratio of working age to the total population is positively associated with growth of the nation. The demographic profile of the world is rapidly changing, and it has become imperative to reexamine the influence of this demographic change on economic development and India's strategic position. Considering that in 2020, an average age of US and China is expected to be 37 years, in West Europe 45 years and in Japan 48 years against an average Indian is expected to be only 29 years old. This is the "demographic dividend" of India that economist keep harping about. Demographic dividend is described as a phenomenon of rising share of working age people in a population leads to rise in the rate of economic growth. India's demographic dividend is more evident considering the changing global demographic structure. At the one hand world is aging and at the other hand India have more working population. This gives India a competitive edge globally.

1.3 Globally changing demographic trends have created some economical opportunities to the India. These changing trends are imperative to be analyzed to determine India's strategic position in this changing global demography.

1. Global Demographic Trends

2.1 Global population has touched 6.9 billion and is expected to reach 9.1 billion by 2050. Three demographic trends are evident globally:

i) Fertility rates are dropping, ii) Life expectancy is rising. & iii) Developed countries are well ahead with respect to others in the above two trends reflected in their aging population and declining share in world population.

2.2 Out of this projected population growth 95 percent of the growth is going to take place in developing countries and at the other end the population in developed countries is going to remain steady. Population growth rate will decline in all countries including China. In the period 2000-2005 the fertility

rate stood at 2.65 children per woman, this is nearly half the level it was in 1950-55. The fertility rate is below the replacement rate in almost all the developed countries and even in some part of the developing world like China.

- 2.3 Global life expectancy will rise from 46 years in 1950-55 to 65 years in 2045-2050, but in the developed countries the projected figure is 82 years by mid century. The outcome of these trends is the aging population; the share of elderly population is increasing compared to the younger population in the world. In developed countries the proportion of people aged 60 or above will increase from 20 to 32 percent by 2050. The elderly population in developed countries has already surpassed the number of children and by 2050 there will be two elderly persons for every child.

2. China's Demographic Profile

- 3.1 Over the past 20 years the two greatest centers of manpower growth have been China and India. However because of China's strict one child policy, the huge fall in young manpower is set to take place in the country in the coming years. Over the next 20 years, China will experience around 100 million down fall in the working age population. At the other end China will experience a huge increase in older aged manpower. No doubt older workers will bring some particular skills, based on their experience, but they tend to be less educated and less healthy than younger workers.
- 3.2 U.S census Bureau predict China's total fertility rate at about 1.5 children per woman, 30 percent below the level required for long term population stability. U.S. Census Bureau projections anticipate fewer people under the age of 50 in China in 2030 than today and many fewer Chinese in their 20s and early 30s. Same projections predict many elderly Chinese in their 60s, 70s, and 80s. China will be experiencing a population increase of senior citizens over the next 20 years. In 2010 about 115 million people in China were 65 or older. By 2030 this number is projected to reach 240 million people. How Beijing will support this coming tsunami of senior citizens remains an unanswered question. Meeting the needs of its rapidly growing elderly population will create economic and social pressure on China.
- 3.3 China still has potential source for enhancing productivity, including the migration of the rural workers to more productive urban jobs, the wider applications of currently under utilized technical knowhow, improved financial intermediation for the country's high saving rates and broader institutions and policy reforms to enhance efficiency. Such untapped potential can fuel future growth; however China's serious demographic challenges could slow economic growth more than currently expected.

3. Russia's Demographic profile

4.1 Russia is another emerging market in the world. However Russia's demographic profile would restrict the countries growth in the coming years. Official figures suggest that the country's population has shrunk by around 5 percent – nearly 7 million people from 148.6 million in 1993 to 141.9 million today. Russia's Official, statistical service predict 10 million more deaths than births over the next two decades. Even more troubling for Russia is the country disastrous public health situation. In 2009 Russia's overall life expectancy was a bit lower than it had been in 1961, almost half a century earlier. To make matter worse from an economic point of view Russia's health crisis is concentrated in its working age population. The U.S. census Bureau projects that Russia's working age population will fall by nearly 20 percent and Russia's workforce will surely suffer more ill health than its counterparts in the OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) and BRIC countries. According to the world health Organization estimates mortality levels for Russia's working age population were 25 percent higher than those for India. In addition Russia's old age burden will be continuously increasing – whereas 13 percent of the Russia's population today is 65 or older the projected proportion for 2030 is 21 percent. Taking all the above into account, it is difficult to see how Russia can hope to generate sustained and rapid economic growth on the basis of its human resources.

4. Japans Demographic Profile

- 5.1 Japan's changing demographic profile has created huge burden and challenges at front of the country. In 2008 the country recorded around 40 percent as many births as it had 60 years earlier. Due to Japan's continuous improvement in the public health since the end of Second World War, life expectancy has increased up to 85 years in Japan, higher than any other country in the world; according to the U.S. Census Bureau estimates the surplus of deaths compared to births. This will reduce Japan's total population from 127 million to 114 million a 10 percent decline. The relative decline in the working age population is projected to be even steeper from 81 million to 67 million a 17 percent decrease. Besides the number of Japanese senior citizens would be rising- and by 2030, the country's median age will 52 with 30 percent of the total population 65 or older. All this variables will create hurdle for economic growth of the country.

5. Western Europe Demographic Profile

6.1 Western Europe can expect population stagnation by mid century. According to the U.S Census Bureau its population may grow by just 3 percent over next two decades, with near zero growth projected by 2030. Germany and Italy expected to experience population decline. The U.S Census Bureau estimated that Western Europe's Median age would rise from 42 years today to nearly 45 years by 2030. Despite overall population stagnation Western Europe's 65 and older population is set to rise by nearly 40 percent, while its man power pool is scheduled to shrink by 12 Million people.

6. United State Demographic Profile

7.1 The United States, the third-largest population globally, accounts for about 4.6 percent of the world's population. The Census Bureau projects that the U.S. population will continue to grow and it will reach to 420 million persons by year 2050, the growth is with much slower pace than the growth recorded over the past half-century. Population has become qualitatively different from what it was in 1950. As noted by the Population Reference Bureau, "The U.S. is getting bigger, older, and more diverse".

7.2 As like other OECD countries one of the important characteristic of US demographic profile is the rapid aging of its population. Increasing proportion of persons aged 65 and older, and an increasing median age in the population. One of the major reasons of this is increasing life expectancy of U.S population. In 2003 US life expectancy at birth was 77.5 years. By 2010, the median age of the population had risen to 36.6 years and by 2030 it is expected to rise up to 39 years. The number of persons aged 65 and older had been continuously increasing and reached 41.15 million persons in 2010. This is 13 percent of the U.S. population and expected to increase up to 87.12 million persons, representing 21.6% of the total U.S. population. The increasing aging populations would create financial pressure through increasing expenditure on social security and public pension system. This manpower trends point to mounting demographic pressure and quite possibly would be attributed for a slowdown in the rate of long-term economic growth. These trends would also lead to slowdown in consumer spending, which could perhaps lead to a slowdown in the business profit as well.

8. India's Demographic profile

8.1 While the world is ageing, India in particular is favorably placed in terms of changing global demographics because of its relatively younger population profile. With more than 50 percent of the population below 25 years, India is and will remain for some time one of the youngest countries in the world.

8.2 Following are the important characteristics of the India's Demographics Profile:

- As per the UN estimates India's median age of population at 25 years in 2010, with more than 550 million or 50 percent of India's billion plus population is below 25 years. According to the projection in 2020, an average Indian is expected to be only 29 years old.
- Going by projections from 2010 to 2030, India will have lower number of elderly people than most of the developed countries. The 65 years plus group will account for only 12 percent of the population by 2030.
- The percentage of population under 15 years of age is expected to fall from 36 to 27 percent. On the other hand adult population in the age group 15-64 years is expected to rise from 604 million in 2000 to 942 million in 2025, which in percentage term 60 to 67 percent of the total population.
- As a result of this changing age structure the dependency ratio is expected to fall from 67 percent in 2000 to 46 percent in 2025.

8.3 As India's total population is estimated to increase by 400 million between 2000 and 2025 of the total growth 86 percent of the growth would be in the age interval of 15-64. This can have a positive impact on the economic growth. Thus during the next 10 to 20 years demographic conditions would be favorable to economic growth. This is the demographic dividend of India that economist keeps discussing often.

Table-1. Comparative population projection for 2010 and 2030.

Demographic Indicator	China		India		Japan		Russia		United States of America		Western Europe	
	2010	2030	2010	2030	2010	2030	2010	2030	2010	2030	2010	2030
Total Population (Mil.)	1354	1462	1214	1485	127	117	140	128	317	369	188	191
0-14 years (%)	19.9	16.9	30.8	22.8	13.2	10.8	15	15.2	20.2	18	15.7	14.6

15-64 years (%)	71.9	67.2	64.3	68.8	64.2	58.4	72.1	65.4	66.8	62.3	66	59.6
64+ years (%)	8.2	15.9	4.9	8.4	22.6	30.8	12.9	19.4	13	19.8	18.4	25.8
Median Age in years	34.2	41.1	25	31.7	44.7	52.2	38.1	43.5	36.6	39.5	42.2	46.2
Dependency Ratio												
Child(0-14) years (%)	28	25	48	33	21	19	21	23	30	29	24	25
Elderly(65+) years (%)	11	24	8	12	35	53	18	30	19	32	28	43
Total (%)	39	49	56	45	56	72	39	53	49	61	52	68

Source: World Population prospect: The 2008 Revision Population Data base.

This is all about India's available workforce and age structure. However to remain competitive in the world it is imperative to analyze the qualitative aspect of this population in term of education and skill sets.

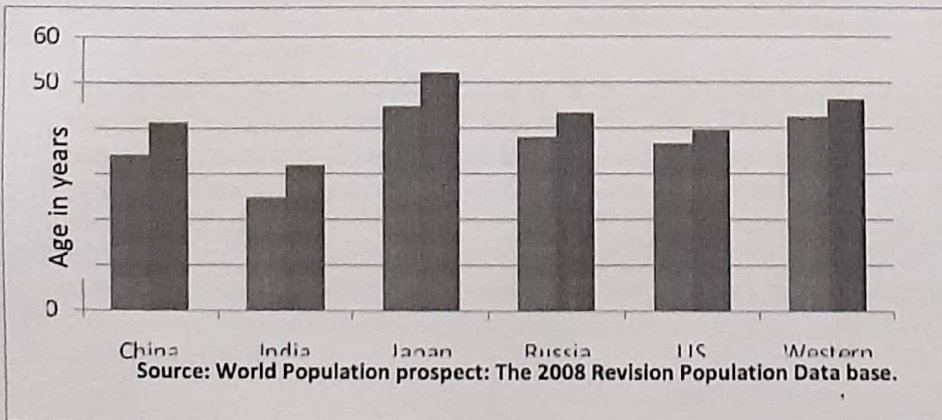
9. Talent pool of India

- 9.1 India not only have ample amount of workforce but other characteristic of these workforce such as knowledge and skill set embodied within the youth are complementary for India's economic growth. These characteristic gives competitive edge to India against other economies.
- 9.2 India has the largest number of higher education institutes in the world. India has 348 universities and 17,625 colleges and 1500 research institutions, producing 4, 41,000 technical graduates and over 3,00,000 post graduates each year. India produces 2 million English speaking graduates, 4 lakh engineers, 1 lakh management students, 25,000 doctors, 15,000 law graduates and about 9,000 Ph.Ds every year. By 2015 India is estimated to have about 20 million students enrolled in higher education system, with 1.4 million engineering students, 60,000 doctors and 50,000 Ph.Ds. In comparison the U.S produces 75,000 engineers, 25,000 doctors, and about 40,000 Ph.Ds. in all disciplines. The world class higher education institutions like IIT's, IIM's and IIS's have established themselves as the centers for excellence and are globally respected and recognized.
- 9.3 The quality and depth of the India's talent pool, along with other demographic variables indicates highly positive and competitive scenario. Though China and US can give a strong competition in trained work force in terms of numbers, but India scores over China due to its population's maiden age and English proficiency, whereas in the case of US its workforce is ageing and they are going to face strong shortage of the workforce in the coming years. Along with all these advantages another important advantage which India has is the cost of labour is less in India compared to other developed countries
- 9.4 As a result of all this advantages, India emerged and will remain a profitable destination for outsourcing. It is clear that India is not the only country where world would look at to fulfill the shortage of manpower. However all above analysis indicates that not many countries possess all required ingredient to be competitive in the global changing demographic scenario. India's workforce has demonstrated superior quality and quantity with sustained cost advantage and this give a huge advantage over others in attracting off shoring business from countries, how are struggling with ageing population and lack of suitable talent in their countries.

10. Implications of India's demographic dividend

- 10.1 India's lower median age compared to other major economies in the world implies that there will be continuous increase in workforce in the country. As other countries are and will face workforce shortage, India's ample supply of labor force along with the skill and knowledge embodied within, leads to emerging of India as a profitable & competitive offshore destination

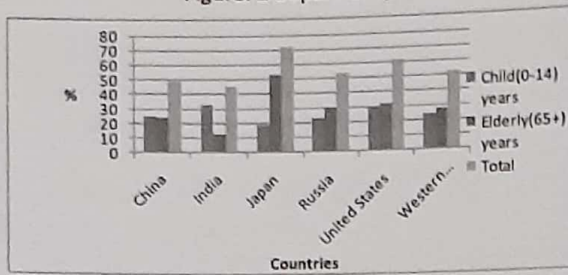
Figure 1 Median age projection for the year 2010 and 2030

- 10.2 Off shoring work to India leads to create employment opportunities in the country and ultimately growth of the nation.
- 10.3 India's projected lower "dependency ratio" implies lower dependent

population to the working-age population. This implies:
 a. Young and working age generation would boost the domestic demand. This will lead to create economic stimuli for the countries growth.

Figure: 2 Dependency ratios for the year 2010

Source: World Population prospect: The 2008 Revision

b. Along with the higher propensity to consume working age generation has higher propensity for saving. India's high saving rate would increase capital formation. This would boost the investment in the country.

c. India's lower upper age dependency ratio implies comparatively less resource requirement to support older persons, and resources can be used for more productive activities.

11. Weaknesses:

11.1 India is comfortably placed to reap the benefits of demographic dividend for at least next 20 years. But as mentioned earlier, size alone is not sufficient. The quality of human resource is an important aspect. Still there are certain areas that need to be address for sustainability of the competitive advantage. They are as follows:

- a) To maintain India's current global share the country need 2.3 million professionals by 2010, but there are critical labour shortage in many segments. This shortage is due to lack of suitability of workforce rather than the availability of the workforce.
- b) India's education system has many loop holes on quality front. For example in 2007 not a single Indian university was among the world's 300 top universities or the top 10 Asian universities. India occupied the 33rd position among all countries in term of research quality (the United States ranked 1st, China 19th and south Korea 21st). The government spending on research and development is considerably lower in India (0.0843 percent of the country's GDP in 2007) than the in some competing countries such as 2.8 percent of South Korea's GDP.
- c) Government spending on education: According to Assessment Status of Education Report (ASER) 2010, the Union government's education budget has doubled between 2004-05 and 2009-10, just a 0.64 percent of the total GDP, much lower than the world average of 5 percent

11.2 Along with the Government spending on the education, private expenditure on education is also need to be analyzed. According to the trends revealed by NSSO (National Sample Survey Organization, Government of India):

- Indian households spend just a 3.58 percent of their total household expenditure on education which translates into Rs. 73 per month for rural and Rs 230 per month for urban in 2004-05. This has marginally increased from 2.42 percent in 1993-94. Though the expenditure on education by household increased both in the rural and urban India between 1993-94 and 2004-05, the rural household's spending on education in 2004-05 was roughly about 44 percent of what urban households were spending on education in 1993-94.
- In 2004-05, rural households spend roughly about the same amount on education and on consumption of pan/tobacco and other intoxicants. Significantly education featured at a bottom on the list of priorities, and just above entertainment, in terms of household expenditure.
- The expenditure on tuition fees and private tutor fees, as subsets of education expenses, reported highest growth. On the other hand the expenditure on library charges has gone down.

The above figures are definitely a cause for concern. A strong culture of reading is a prerequisite for any society that expects to compete in a fast globalizing environment.

12. Conclusion:

12.1 India has a one-time demographic opportunity for the next two to three decades which it must utilize to sustain its growth rapid ageing of the OECD countries provides India with significant commercial opportunities. India must ensure that these opportunities are used to significantly advance its economic space rate. No doubt there are many loop holes which need to be bridged. National Knowledge Commission's report and increased allocation in the 11th five year plans of education. The Eleventh Five Year Plan (2007-2012) places high priority on education as a central instrument for achieving rapid and inclusive growth. This is evident from the proposed allocation of Rs 3 trillion, a fourfold increase

over the Tenth Plan. The share of education in the total Plan will accordingly increase from 7.7 per cent to 20 per cent. To strengthen vocational education a new Skill Development Mission under the supervision of the Prime Minister, with an outlay of Rs. 31,200 crore, will aim at opening 1600 new industrial training institutes (ITIs) and polytechnics, 10,000 new vocational schools and 50,000 new Skill Development Centers.

- 12.2 A Skill Development Corporation will also be created by the Government with the active participation of the private sector to give special training to young men and women, workers and technicians. Eleventh Plan aims at expansion with the establishment of 30 new universities. Further, 8 new IITs, 7 new IIMs, 20 new IIITs, 5 new Indian Institutes of Science, 2 Schools of Planning and Architecture, 10 NITs, 373 new degree colleges and 1000 new polytechnics will also be set up. In establishing these institutions the scope for Public Private Partnership will be explored. For rejuvenation of research in Universities a National Science & Engineering Research Board is proposed. A provision of Rs. 5,000 crore has been made in the Eleventh Plan for an 'Education Mission through ICT' to leverage the potential of ICT to enhance the Gross Enrolment Ratio (GER) in Higher Education.
- 12.3 Thus population growth along with other factors such as openness to trade, educational attainment and the quality of institutions will help to harness India's human capital and emerged economic super power through capitalizing its demographic dividend.

Important terms used in this research paper:

Total fertility : The total fertility rate of a population is the average number of children that would be born to a woman over her lifetime if she were to experience the exact current age-specific fertility rates (ASFRs) through her lifetime, and she were to survive from birth through the end of her reproductive life.

Life expectancy : Is the expected number of years of life remaining at a given age.

Mortality rate : Is a measure of the number of deaths (in general, or due to a specific cause) in some population, scaled to the size of that population, per unit time. Mortality rate is typically expressed in units of deaths per 1000 individuals per year; thus, a mortality rate of 9.5 in a population of 100,000 would mean 950 deaths per year in that entire population, or 0.95% out of the total

Replacement Rate : Replacement fertility is the total fertility rate at which newborn girls would have an average of exactly one daughter over their lifetimes. In more familiar terms, women have just enough babies to replace themselves.

Dependency ratios : The total dependency ratio is the ratio of the sum of the population aged 0-14 and that aged 65+ to the population aged 15-64. The child dependency ratio is the ratio of the population aged 0-14 to the population aged 15-64. The old-age dependency ratio is the ratio of the population aged 65 years or over to the population aged 15-64. All ratios are presented as number of dependants per 100 persons of working age (15-64).

OECD : The Organization for Economic Co-operation and Development.

BRIC : Refers to the countries of Brazil, Russia, India, and China that are deemed to all be at a similar stage of newly advanced economic development.

References:

- 1) Bhat, P. N. Mari (1998). 'Demographic estimates for post-independence India: A new integration. Demography India' 27(1):23-57.
- 2) Bhat, P. N. Mari (2001). 'Indian demographic scenario, 2025. Population Research Population Research Centre, Institute of Economic Growth, Delhi. June 2001
- 3) Coale, Ansley J. and Edgar Hoover (1958). Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries. Princeton N.J.: Princeton University Press
- 4) Gupta, R. (2010). 'Emerging demographic and talent-pool challenges: Implications for outsourcing to India'. Management and Labour Studies, 35(2), 267-287.
- 5) Khurana, D N, 2005, 'Leveraging India's Demographic Position', Asian Management Review, October-December, 40-43.
- 6) Mathur, A (1993). 'The Human capital stock and regional economic development in India'. in Nuna, S C (ed.) Regional Disparities in Educational Development, South Asia Publishers, New Delhi.
- 7) Mukul, A G, & Nandy A, 2007. 'Demographic Complementarities and Outsourcing: Implications for India'. IIMB Management Review, June 2007 93-102.
- 8) National Knowledge Commission report to the Nation 2006 – 2009, March 2009 .
- 9) OECD Health Data 2005', Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development. <http://www.oecd.org>
- 10) Roy, A, 2005, 'Demographic Changes and Investment Implications', CSFB 4th Annual Forex Conference, Gleneagles, September 30-October 2.
- 11) Shrestha L. B, (2006) 'The Changing Demographic Profile of the United States'. CRS Report for Congress May 2006.
- 12) World Population Ageing, (2004) United Nations publication, Sales No. E.02.XIII.3 and World Population Ageing, (2009) United Nations publication, Sales No. E.10.XIII.5
- 13) World Population Prospects: The 2004 Revision', Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, 2005, <http://esa.un.org/unpp>.

भारत आणि पश्चिम आशिया संबंध

कृ.माया अशोकराव मालेकर, आर.डी.आय.के.कॉलेज बडनेरा, अमरावती

प्रास्ताविक मोदी संयुक्त अरब अमिरातमध्ये एका वर्षापूर्वी (१६-१७ ऑगस्ट, २०१५) आबुधाबीचे प्रिंस आणि संयुक्त अरब अमिरात सशस्त्र बळाचे डेप्युटी सुप्रीम कमांडर प्रमुख जनरल शेख मोहम्मद बिन जायेद अल नाहयानाच्या निमंत्रणावरून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी संयुक्त अरब अमिराताची यात्रा केली. त्यांची ही यात्रा दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक संबंध दृढ करण्यासाठी आणि व्यापार, गुंतवणूक आणि सुरक्षा या क्षेत्रांमध्ये सहयोग वाढ करण्याच्या दृष्टीने होती. मागील चौतिस वर्षांमध्ये खाडीच्या देशांमध्ये कोणत्याही भारतीय पंतप्रधानांनी केलेली ही प्रथम यात्रा होती.

मोदींनी या यात्रेदरम्यान संयुक्त अरब अमिरातचे उपराष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि दुबईचे शासक शेख मोहम्मद बिन राशीद अल मकतूम यांची भेट घेतली. पंतप्रधान मोदी यांनी भारताची 'मेक इन इंडिया' सुरुवातीसाठी व आधारभूत संरचनेसाठी मोठी गुंतवणूक, १०० स्मार्ट शहरांची स्थापना, रेल्वेमध्ये गुंतवणूक, औद्योगिक गुंतवणूक करण्यावर चर्चा केली. मोदी यांनी भारतात जवळपास एक ट्रिलीयन डॉलर एवढी गुंतवणूकीची आवश्यकता असल्याचे सांगितले. युरे विश्लेषकसह आबुधाबी निवेश प्राधिकरण ज्यांची सावरेन वैल्य फंड ८०० अरब डॉलरपेक्षा जास्त यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी याची चर्चा केली. मोदी यांनी आबुधाबी स्थित मसदर शहराला दिलेली भेट स्मरणीय होती. कारण हे शहर झीरो कार्बनसिटी म्हणून प्रसिद्ध आहे. भारताचा २०२२ पर्यंत १७५ गिगावॉट नवीनीकरण उर्जा, सौरउर्जा तसेच पवन उर्जा उत्पादनाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम योजिलेला आहे. यासाठी पंतप्रधान मोदी या क्षेत्रातील विश्वस्तरीय प्रौद्योगिकांचा उपयोग करण्याची इच्छा आहे. ज्यासाठी मसदर हे शहर एक रोल मॉडेल आहे.

युएईमध्ये अनेक प्रतिष्ठित भारतीय व्यापारी आहे. ज्यांनी युएईला कर्मभूमी बनविलेली आहे आणि ते तेथे स्थायिक झालेले आहे. युएईच्या अर्थव्यवस्थेत अनेक क्षेत्रांमध्ये आपले योगदान देत आहे. मोदी यांनी या भारतीय उद्योजकांना भारतामध्ये दीर्घकालीन गुंतवणूक करण्याचा आग्रह केलेला आहे. मोदींनी भवन निर्माणचा उल्लेख करून भारताची ५० करोड घरे निर्मितीची आवश्यकता सांगितली. तसेच कृषी क्षेत्राबरोबरच भारताची शीतगृह नेटवर्क आणि भंडारगृह सुविधासाठीच्या आवश्यकतेवर प्रकाश टाकला. पंतप्रधानांनी भारत आणि युएईमध्ये प्रत्येक आठवड्यातून ७०० विमान फेऱ्यांचाही उल्लेख केला होता.

युएईदरम्यान २६ लाखांपेक्षा जास्त भारतीय राहतात. हे युएईची एकूण लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश एवढी आहे. भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा भाग म्हणजे ६५ टक्के कामगार आहे. हे कामगार एअर क्राफ्ट, मेकॅनिक, प्लम्बर, इलेक्ट्रिशियन, साफसफाई कर्मचारी आहेत. भारतात प्रत्येक वर्षासाठी १३ अरब डॉलर एवढी रक्कम पाठवतात. याप्रकारे ते भारत आणि युएईची अर्थव्यवस्थेकरिता महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामध्ये उल्लेखनीय असे की २०१४ मध्ये विदेशात नोकरी आणि व्यापार करणारे भारतीयांनी ७० अरब डॉलर एवढी मोठी रक्कम पाठविलेली आहे. यामध्ये सर्वाधिक पैसा जवळपास ३७ अरब डॉलर खाडी देशातून भारतामध्ये आला आहे. जेथे मोठ्या संख्येने भारतीय स्थायिक आहेत. युएईमध्ये भारतीयांच्या अनेक समस्या आहेत. ज्यावर मोदींनी त्यांच्याशी संपर्क साधून त्यांची समस्या ऐकून त्या दूर करण्यासाठीचे आश्वासन दिले. भारतीय उद्योग क्षेत्रात अधिक प्रमाणात गुंतवणूक होऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल या दृष्टीकोनातून पंतप्रधानांनी या भेटीला महत्त्व दिले आहे.

संयुक्त अरब अमिरात, चीन आणि अमेरिकेच्या नंतर भारत तिसरा सर्वात मोठा व्यापारिक करार झालेला देश आहे आणि मागच्या वर्षात दोन्ही देशांत ५९ अरब डॉलरचा व्यावसायिक करार झालेला आहे. संयुक्त अरब अमिरात आणि भारत यांच्यामध्ये संयुक्त वक्तव्य अंतर्गत २१ व्या शतकासाठी द्विपक्षीय सहमती नुसार काही करार झाले ते खालीलप्रमाणे-

१. भारत-युएई यांचे संबंधात वृद्धी करून व्यापक प्रमाणात व्यापार वृद्धीगत करणे.
२. समुह आणि देशांतील धर्माचा आधार घेऊन उग्रवाद, घृणा, आतंकवादला प्रोत्साहन आणि त्याला न्यायोचित ठरविण्याचा तसेच राजकीय स्वातंत्र्याचा उपयोग करणाऱ्यांना विरोध करणे.
३. धार्मिक स्कॉलर आणि बुद्धीजीवी यांचे नियमित सम्मेलन आणि सेमीनारांचे आयोजन करणे.
४. कायदा प्रवर्तन, मनी लॉर्डिंग, मादक पदार्थांची तस्करी व अन्य अंतरराष्ट्रीय अपराधाना प्रतिबंधीत करणे.
५. साईबर सुरक्षेसाठी मदत करणे.
६. खाडी तसेच हिंद महासागर क्षेत्रांमध्ये सागरिक सुरक्षा मजबूत करण्यासाठी दोन्ही देशांनी सहयोग देणे.
७. युएईमध्ये आधारभूत संरचनेच्या विकासामध्ये असलेल्या भारतीय कंपनीची भागीदारी अधिक प्रोत्साहन देणे.
८. दोन्ही देशांमध्ये व्यापाराला अधिक प्रोत्साहन देणे तसेच येणाऱ्या पाच वर्षात यामध्ये ६० टक्क्यापर्यंत वाढ करणे.
९. आण्विक ऊर्जाचा उपयोग शांततेसाठी करणे ज्यामध्ये सुरक्षा, स्वास्थ्य, कृषी, आणि विज्ञान तसेच औद्योगिक क्षेत्र समाविष्ट करणे.
१०. भारत आणि युएई दोन्ही देशांतील लोकांमध्ये महत्त्वपूर्ण भागीदारी आहे तसेच दोन्ही देशांतील नागरिकांनी विशेष करून कामगार लोकांसाठी काही कल्याणकारी योजना करणे व मानव तस्करीला प्रतिबंधीत करणे.

वाय्वितीरिक्त दोन्ही देशांमध्ये अनेक करार झाले आहेत. मोदींच्या भेटीमुळे येणाऱ्या काही वर्षात खाडी देशांचे आणि भारताचे संबंध अधिक दृढ व मजबूत होणार आहे. परंतु यासाठी देशात गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या व्यवस्थेला लाल फितशाहीच्या चंगुलपासून मुक्त करणे तसेच गुंतवणूक कायद्यामध्ये बदल करून पारदर्शी करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :-

१. जैन महेंद्र (संपा.) "प्रतियोगिता दर्पण" नोव्हेंबर २०१५.
२. कुबेर गिरिश (संपा.) "लोकसत्ता अर्थसत्ता", नोव्हेंबर २०१५.
३. पवार श्रीराम (संपा.) "सकाळ" नोव्हेंबर २०१५
४. द्वादशीवार सुरेश, तिखिले दिलीप (संपा.) 'लोकमत' नोव्हेंबर २०१५.

‘महाराष्ट्र शासनाच्या भातेय पोषण आहार योजनेचा बीड जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील चिकित्सक अभ्यास’

श्रीमती.प्रा. सुजाता विक्रम सानप, राश्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना.

प्रास्ताविक — जीवनात शिक्षणाचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. शिक्षण ही यपस्वी जीवनाची पिदोरीच आहे. शिक्षणामुळे आज जग प्रगतीपथाकडे वाटचाल करीत आहे. शिक्षणामुळेच आपण वैज्ञानिक प्रगती सागधली आहे. सर्व प्रकारच्या सुखसुविधा आपल्या दारी आल्या आहेत. आपले जीवन आरामदायी व सुखसोयीनी युक्त झाले आहे. यामुळेच आपल्या जीवनाचा इतर स्तर उंचावला आहे. परंतु प्राथमिक शाळेत विद्यार्थ्यां शिक्षण घेत आसताना त्या ठिकाणी विविध कारणांमुळे विद्यार्थी गळती व स्थगिती मोठया प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येत ही गळती व स्थगिती थांबल्यास विद्यार्थ्यांना त्याचा फायदा होउ पकतो.

महाराष्ट्र शासनाने मुलींच्या शिक्षणायसठी विषेय योजना उपस्थिती भत्ता सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना अहिल्याबाई होळकर मुलींना मोफत बस प्रवास योजना, स्थालांतरित कामगारांच्या मुलांचे शिक्षण, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन, मान्यता प्राप्त अषासकीय विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन, मान्यता प्राप्त अषासकीय अनुदानित व विना अनुदानित शिक्षणसंस्थामध्ये १० वी पर्यंत सर्वांना मोफत शिक्षण, सर्वसंस्थामध्ये १० वी पर्यंत सर्वांना मोफत शिक्षण पूर्वमाध्यमिक/माध्यमिक शिक्षुत्ती, षासकीय विद्यावेतन, मुल्यांचे शिक्षण सैनिक षाळा, प्राथमिक षाळांसाठी ४: सादिलवार खर्चाची योजना व प्राथमिक षाळेतील विद्यार्थ्यांना पोषण आहार योजना अषा विविध योजनाद्वारे षासनाने विद्यार्थ्यांची गळती व स्थगिती रोखण्याचा व विद्यार्थ्यांच्या निरोगी आरोग्याचा विचार केला आहे. याचा फायदा विद्यार्थ्यांना निरोगी सुदृढ व प्रेरित करण्यास उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्र षासनाने विद्यार्थ्यांची गळती व स्थगिती रोखण्याचा व विद्यार्थ्यांच्या निरोगी आरोग्याचा विचार केला आहे. याचा फायदा विद्यार्थ्यांना निरोगी सुदृढ व प्रेरित करण्यास उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्र षासनाच्या विविध योजनामधील एक महत्त्वाची योजना म्हणजे प्राथमिक षाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी सुरु करण्यात आलेली पोषण आहार योजना व गळतीचे प्रमाण कमी राहावे या हेतूने षासन निर्णय क्र.१०१५/२१३४ प्रा.२दि. २९/११/१९९५ नुसार ही योजना राबविण्यात येत आहे.

२. संषोधन समस्येची गरज व महत्त्व

२.१ संषोधन समस्येची गरज. प्राथमिकशाळेत पिकवणा—या शिक्षकांना महाराष्ट्र षासनाने सुरु केलेल्या षालेय पोषण आहार योजनेचा किती व कसा फायदा तोटा होतो हे समजण्यास प्राथमिक शाळेत होणारी विद्यार्थ्यांची गळती व स्थगिती रोखण्यासाठी मदत होईल. प्राथमिक शाळेत येणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यांना षालेय पोषण आहार योजनेमुळे किमान दिवसातून एक वेळा पोषण आहार मिळाल्यामुळे त्यांचा निकोप व सुदृढ विकास होण्यासाठी मदत होईल. विद्यार्थ्यांना षाळेची गोडी निर्माण होण्यास मदत होईल देषातील बालक निकोप व सुदृढ असल्यास देषाचे भवितव्य उज्वल होण्यास मदत होईल तसेच षालेय पोषण आहार योजना ज्या षाळामध्ये राबविल्या जातात त्या षाळेतील शिक्षकांना षालेय पोषण आहार योजना राबवितांना कोणकोणते कार्य करावे लागते या कार्यमुळे शिक्षकांच्या अध्यापन कार्यवर कोणता परिणाम होतो. चांगला परिणाम होत असले तर काय होतो व विपरीत परिणाम होत असेल तर नेमकया कोणत्या अडचणी येतात हे समजण्यास मदत होईल. प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी हे सर्व साधारणपणे ६ ते १४ या वयोगटातील म्हणजेच बाल्यावस्थेतील असतात बाल्यावस्थेतील विद्यार्थी निकोप व सुदृढ असेल तरच त्याचे भवितव्य चांगले घडेल. अषा प्रकारे महाराष्ट्र षासनाच्या षालेय पोषण आहार योजनेमुळे प्राथमिक शाळेतील शिक्षक व विद्यार्थ्यांची षैक्षणिक प्रगती, विद्यार्थ्यांचे आरोग्य गळती स्थगिती, विद्यार्थ्यांच्या अडचणी, शिक्षकांना षालेय पोषण आहारात अनच्छेने करावी लागणारी कार्य अध्यापन कार्यामध्ये येणाऱ्या अडचणी इत्यादी महत्त्वाच्या समस्यांवर संषोधन करणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने महाराष्ट्र षासनाच्या पोषण आहार योजनेचा चिकित्सक अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

२.२ संषोधन समस्येचे महत्त्व. महाराष्ट्र षासनाच्या पोषण आहार योजनेच्या संषोधन समस्येतून विद्यार्थ्यांच्या आहार योजनेच्या संषोधन समस्येतून विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याकडे गळती, स्थगिती व षैक्षणिक प्रगतीकडे चांगले लक्ष देता येवून विद्यार्थ्यांना स्व:ताचा सर्वांगीण विकास साधने षक्य होईल त्याच प्रमाणे शिक्षकांना येणाऱ्या अडचणी समजतील व त्या सेडविणे षक्य होवून शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना चांगले अध्यापन करणे षक्य होईल त्यातूनच समाजाची व देषाची व देषाची प्रगती घडून येण्यास मदत होईल, करिता ही संषोधन समस्या अत्यंत महत्त्वाची आहे.

३). संषोधन समस्या विधानातील परिभाषिक संज्ञांच्या कार्यात्मक व्याख्या.

१) जालना जिल्हा. राजकीय, षैक्षणिक, न्यायालयीन अथवा अन्य हेतूने महाराष्ट्र राज्याचा एक भाग म्हणजे जालना जिल्हा जिल्हा होय. जनतेच्या व प्रषासनाच्या सोयीसाठी आणि विकासाच्या प्रयोगास गती आणण्यासाठी महाराष्ट्र षासनाने औरंगाबाद जिल्हाचे विभाजन करून इ.स.१९८१मध्ये जालना या नवीन जिल्हाची निर्मिती केली जालना जिल्हयात अंबड, घनसावंगी, मंठा, परतूर, भोकरदन, जालना, बदनापुर व जाफराबाद आठ तालुक्यांचा समावेश आहे.

२) प्राथमिक षाळा

इयत्ता नुसार — इयत्ता पहिली पासून ते इयत्ता आठवी पर्यंतचे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय हे शिक्षण देणाऱ्या षाळांना प्राथमिक षाळा असे म्हटले आहे.

वयानुसार — वय वर्ष सहा पासून ते मुल चौदा वर्षांचे होईपर्यंत दिले जजाणारे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय, व हे शिक्षण ज्या शाळेत दिले जाते त्या शाळांना प्राथमिक शाळा असे म्हटले जाते.

पोषण आहार — निकोप व सुदृढ वाढीसाठी दिला जाणारा षास्त्रीय दृष्टया पोषक आहार.

४) चिकित्सक अभ्यास - 'चिकित्सक अभ्यास म्हणजे सुद्धम संगोपांग तपशीलवार व समिक्षात्मक अभ्यास होय. चिकित्सक अभ्यासात कारणमिमांसा आणि उपाययोजना याचाही अंतर्भाव अपेक्षित आहे.

५) संघोधनाची गृहितके -

महाराष्ट्र पासनामार्फत सर्व पाळांमध्ये घालेय पोषण आहार योजना राबविल जात आहे. घालेय पोषण आहार योजनेमुळे शिक्षकांच्या वैश्वगिक कार्यात अडचणी निर्माण होतात.

६) संघोधन समस्येची उद्दिष्टे

१. घालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे
२. घालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांच्या वैश्वगिक कार्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
३. घालेय पोषण आहार योजनेमुळे शिक्षकांच्या वैश्वगिक कार्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
४. घालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांच्या वैश्वगिक गुणवत्तेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

न्यायदर्प निवड :- संघोधनातून विविध समस्यांसाठी मिळालेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढले जातात. अशा निष्कर्षाचा सर्व अभ्यासात क्षेत्रासाठी उपयोग करता येतो त्यासाठी संघोधकास आपल्या माहितीच्या आधारे समान्यीकरण करावे लागते. **न्यायदर्प :-** जनसंख्येच्या तथ्याविषयी पुर्वानमान करण्याकरिता जनसंख्येतून निवडलेली व्यक्ती किंवा वस्तु यांच्या लहान ससंचाला न्यायदर्प म्हणतात किंवा आपणास असेही म्हणता येईल की समग्र किंवा संपूर्ण अभ्यासक्षेत्रातमधून निवडलेला लहान भाग म्हणजे नमुना होय जेव्हा संपूर्ण अभ्यासक्षेत्राबाबत काही माहिती प्राप्त करून घेण्याच्या किंवा काही निष्कर्ष करण्याच्या इराधने काही एकक पाहणी करिता निवडण्यात येतात तेव्हा निवडलेल्या एककांच्या उपसमूहास नमुना किंवा न्यायदर्प असे म्हणतात.

न्यायदर्पनाच्या पध्दती :- न्यायदर्पनाच्या पध्दतीचे दोन प्रमुख गटात वर्गीकरण करता येते.

अ. संभाव्यता पध्दती , ब. असंभाव्यता पध्दती

अ. संभाव्यता पध्दती : जनसंख्येतून न्यायदर्प घटक निवडताना ते निवडले जाण्याची निश्चित संभाव्यता ज्या पध्दतीत सांगता येते त्या पध्दतीना संभाव्यता पध्दती म्हणतात. या पध्दतीमुळे न्यायदर्पाची निपक्षपध्दती निवड करता येते त्यावर आधारलेली निष्कर्ष संपूर्ण जनसंख्येवर आधारलेल्या निष्कर्षा पाहून किती मात्रे पर्यंत भिन्न राहतील याचा अंदाज संभाव्यता पध्दतीमुळे अभ्यासकाला घेता येतो.

१) सुगम यादृच्छिक न्यायदर्प २) नियमबद्ध न्यायदर्प ३) बहुस्तरीय न्यायदर्प ४) वर्गीकृत यादृच्छिक न्यायदर्प ५) गुच्छ न्यायदर्प

ब) असंभाव्यता न्यायदर्पनाच्या पध्दतीत अभ्यासक आपल्या व्यक्तीगत निर्णयानुसार जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करूपाकणाऱ्या न्यायदर्पक घटकांची निवड करतो त्यांना असंभाव्यता पध्दती म्हणतात. या पध्दतीत सोप आणि बचतहे दोन प्रमुख फायदे आहेत असंभाव्यता पध्दतीत प्रासंगिक न्यायदर्प निर्दिष्टात न्यायदर्प व संप्रयोजन न्यायदर्प याचा समावेश होता

साहित्य आणि कार्य कार्यपध्दती.

अध्यायन क्षेत्र :- बीड जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकवर होणाऱ्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास हे बीड जिल्हयापुरतेच मर्यादित आहे. यासाठी १०० शिक्षकांची निवड करण्यात आली

नमुना निवड पध्दती :-

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास नमुना निवड करणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. नमुना निवड पध्दतीत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला

१) बीड जिल्हयातील प्राथमिक व शाळेतील १०० शिक्षकांची निवड करण्यात आली.

२) ही माहिती जमा करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला

३) ही माहिती प्रत्यक्षात शिक्षकाकडे जाऊन समोर बसून भरून घेतला आहे.

शिक्षकाकडून प्राप्त माहितीचे विप्लेण व अर्थनिर्वचन

संघोधन कर्त्यास असे अभिप्रेत आहे की प्राथमिक शाळेतील महाराष्ट्र पासनाच्या सेवाअनुभावी शिक्षक असणे आवश्यक आहे करिता बीड जिल्हातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना किती, सेवा अनुभव आहे हे जाणून घेणे असल्याचे वाटले करिता संघोधन कर्त्याने आपल्या प्रश्नावलीपर्यंत सामान्य माहिती विभागातील प्रश्न १ ते ५ चा खालील प्रमाणे अंतर्भाव केला.

उपरोक्त प्रश्नांच्या प्राथमिक शाळेतील शिक्षक यांच्या सेवा अनुभवाचा कालावधी काढून खालील तक्त्यात नमुद केलेला आहे.

तक्ता क्र १

अ क्र	सेवा कालावधी वर्षात	टक्केवारी
१	१० पेक्षा जास्त	२५
'	५ ते १० च्या दम्यान	३५
३	५ पेक्षा कमी	४०

निष्कर्ष :- बीड जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांपैकी ४० टक्के शिक्षकांचा सेवा कालावधी पाच वर्षा पेक्षा कमी आहे.

तक्ता क्र. २ विद्यार्थ्यांच्या निकोप व सुदृढ वाढीसाठीचे घटक दर्पविणारा तक्ता.

अ.क्र.	विद्यार्थ्यांच्या निकोप व सुदृढ वाढीसाठी घटक	टक्केवारी
१	चांगला आहार	२०
२	व्यायाम	१५
३	खेळणे	३५
४	वरील सर्व	३०
	एकूण	१००

निरीक्षण:- १) ५१ टक्के शिक्षकांच्यामते विद्यार्थ्यांच्या निकोप सुदृढ वाढीसाठी चांगला आहार,व्यायाम,व खेळणे इ.सर्व घटकांची आवश्यकता आहे.२) २५ टक्के शिक्षकांच्या मते चांगल्या आहाराची गरज विद्यार्थ्यांच्या निकोप व सुदृढ वाढीसाठी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :- १) प्राथमिक पाळेतील बहुतांश शिक्षकांच्या मते विद्यार्थ्यांच्या निकोप व सुदृढ वाढीसाठी चांगला आहार व्यायाम व खेळणे या सर्व घटकांची आवश्यकता आहे.आपल्या पाळेतून दिल्या जाणारा पालेय पोषण आहार अंतर्गत कसा असतो.

तक्ता क.३

अ.क्र.	आहाराचा दर्जा	टक्केवारी
१	निकृष्ट आहार	४०
२	साधारण आहार	२५
३	चांगला आहार	२०
४	उत्कृष्ट आहार	१५
५	एकूण	१००

निरीक्षणे :- १). ९४.२५ टक्के शिक्षकांच्या मते विद्यार्थ्यांना पोषण आहार निकृष्ट दिला जातो. २).०३.२५ शिक्षकांच्यामते विद्यार्थ्यांना पोषण आहार साधारण दिला जातो ३)२ टक्के शिक्षकांच्यामते विद्यार्थ्यांना चांगला आहार दिला जातो.

निष्कर्ष :- ४० टक्के पाळेमध्ये पालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आहाराचा दर्जा निकृष्ट आहे.

तक्ता क.४ पोषण आहारातर्गत कोणता आहार असावा हे दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	आहार	टक्केवारी
१	खिचडी	३०
२	दुध/अंडी	१०
३	कडधान्य	२५
४	रोज वेगळा आहार	३५
५	एकूण	१००

निष्कर्ष - ९३ टक्के शिक्षकांच्या मते पालेय पोषण आहारातर्गत दररोज वेगळा आहार असावा.

तक्ता क.५

अ.क्र.	आहाराचा प्रकार	टक्केवारी
१	फक्त खिचडी	३५
२	दुध/अंडी	०२
३	कडधान्य	२३
४	सर्वच पदार्थ	४०
५	एकूण	१००

निष्कर्ष - बहुसंख्य शिक्षकांच्यामते पालेय पोषण आहारातर्गत दिल्या जाणाऱ्या आहारामध्ये फक्त खिचडी दिली जाते.

तक्ता क.६ प्राथमिक पाळेतून दिला जाणारा पोषण आहार पुरेसा आहे की, नाही हे दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	७५
२	नाही	२५
	एकूण	१००

तक्ता क.७

प्राथमिक पाळेतून दिला जाणारा पोषण आहार पुरेसा आहे की, नाही हे दर्शविणारा आलेख शिक्षक अध्यापन करीत असलेल्या तुकड्याची पेंकडेवारी दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	तुकडी	शिक्षकांची संख्या
१	अ,ब,क,ड,इ,	१०
२	अ,ब,क,ड,	३०
३	अ,ब,क,	२०
४	अ,ब,	३५
५	ट	१५
	एकूण	१००

निरीक्षण-१०: शिक्षकांना ५ तुकड्यावर अध्यापन करावे लागते.

निष्कर्ष- बहुसंख्य शिक्षकांना ४ पेक्षा जास्त तुकड्यावर अध्यापन कार्य करावे लागते.

तक्ता क.७ पालेय पोषण आहार योजना राबविणे शिक्षकांचे कार्य आहे. की नाही हे दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रतिक्रिया	टक्केवारी
१	होय	२०
२	नही	८०
३	एकूण	१००

निष्कर्ष - ८० टक्के शिक्षकांच्या मते पालेय पोषण आहार योजना राबविणे शिक्षकांचे कार्य नाही.

तक्ता.क.८

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	८५
२	नही	१५
३	एकूण	१००

निष्कर्ष - बहुसंख्य शिक्षकांच्यामते पालेय पोषण आहाराची आवश्यकता आहे

तक्ता.क.९ विद्यार्थ्यांच्या निकोप व सुदृढ वाढीसाठी चा आहार दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	षाकाहारी	५५
२	मांसाहारी	१०
३	षाखाहारी/मांसाहारीचे सारखेच प्रमाण	१५
४	षाखाहारी/मांसाहारी कमी-अधिक प्रमाण	२०
	एकूण	१००

निष्कर्ष - बहुसंख्य शिक्षकांच्या मते षाखाहारी आहार असावा.

तक्ता.क.१० पोषण आहार योजने अंतर्गत शिक्षकास करावे लागणारे कार्य दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	आहाराचे वाटप करणे	३०
२	आहार तयार करणे	२०
३	विद्यार्थ्यांची ने आण करणे	३५
४	वरील सर्व कार्य	१५
	एकूण	१००

निष्कर्ष - ३५ शिक्षकांच्या पालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत आहारासाठी विद्यार्थ्यांची ने आण करावी लागते.

तक्ता क.११ पोषण आहारांतर्गत षाळेतून दिला जाणारा आहार खाऊ देण्याबाबत पालकांची प्रवृत्ती दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	७०
२	नही	३०
	एकूण	१००

निष्कर्ष - बहुसंख्य शिक्षकांच्यामते पालक षाळेतून दिला जाणारा आहार खाऊ देतात.

तक्ता क.१२ विद्यार्थ्यांच्या दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहाराच्या दर्जा संदर्भात पालकांची प्रवृत्ती दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	उत्कृष्ट आहार	३२
'	भरपुर आहार	१५
३	सर्वसाधारण आहार	२५
४	आहार दिला जाऊ नये	२८
	एकूण	१००

निष्कर्ष- ६४ पालकांच्या मते षाळेतून दिला जाणारा पालेय पोषण उत्कृष्ट असावा.

तक्ता क.१३ पोषण आहार योजनेच्या विद्यार्थ्यांच्या गळतीवर होणारा परिणाम दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	विद्यार्थ्यांची गळती कमी झाली	७५
'	विद्यार्थ्यांची गळती बंद झाली	२०
३	विद्यार्थ्यांची गळती वाढली	००
४	विद्यार्थ्यांच्या गळतीवर कोणताच परिणाम झाला नाही.	०५
	एकूण	१००

निष्कर्ष - ९७ टक्के शिक्षकांच्या मते पालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांची गळती कमी झाली.

तक्ता क.१४ पोषण आहार योजनेचा विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर होणारा परिणाम दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
--------	----------	-----------

१	विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढली	७५
	विद्यार्थ्यांची उपस्थिती कमी झाली	००
३	विद्यार्थी उपस्थित राहू लागले.	२०
४	विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीवर कोणताचापरिणाम झाला नाही.	०५
	एकूण	१००

निष्कर्ष :- बहुसंख्य शिक्षकांच्या मते घालेयपोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढली तक्ता क्र. १५ विद्यार्थी पोषण आहार योजनेतील आहार न घेण्याचे कारण दर्शविणारा तक्ता

अ क्र	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	पालकांनी मनाई केल्यास	३५
२	आहार चवदार नसल्यास	२५
३	रोज तोच-तो आहार असल्यास	४०
४	वरील सर्व	१००

निष्कर्ष :- १८. २५ टक्के शिक्षकांच्यामते पालकांनी मनाई केल्यास आहार चवदार नसल्यास रोज तोच-तो आहार असल्यास विद्यार्थी घालेय पोषण आहारांतर्गत दिला जाणारा आहार घेत नाहीत.

तक्ता क्र.१६ घाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना आहार देण्या बाबत माहिती दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	८५
२	नाही	१५
	एकूण	१००

निष्कर्ष :- ८५ टक्के शिक्षकांच्या मते घाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना पोषण आहार दिला जातो

तक्ता क्र.१७ घाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना आहार देण्याबाबत माहिती दर्शविणारा आलेख

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	आहार मर्यादित असतो	३९
२	विद्यार्थ्यां संख्या जास्त आहे	०५
३	ठराविक वर्गानाच आहार दिला जातो	२०
४	वरील सर्व	३६
	एकूण	१००

निष्कर्ष :- बहुसंख्य शिक्षकांच्या मते आहार मर्यादित असल्यास सर्व विद्यार्थ्यांना आहार मिळत नाही.

तक्ता क्र.१८ घालेय पोषण आहारत विद्यार्थ्यांच्या आवडीचा विचार दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	०५
२	नाही	९५
	एकूण	१००

निष्कर्ष :- बहुसंख्य शिक्षकांच्या मते घालेय पोषण आहार योजनेत विद्यार्थ्यांच्या आवडीचा विचार केला जात नाही

तक्ता क्र.१९ पोषण आहार योजनेत दिल्या जाणाऱ्या आहाराची वेळ व विद्यार्थ्यांच्या भुकेचा विचार यांचा ताळमेळ दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	होय	१४
२	नाही	८६
	एकूण	१००

निष्कर्ष :- ८६ टक्के शिक्षकांच्या मते घालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत घाळेतून दिल्या जाणाऱ्या आहाराची वेळ विद्यार्थ्यांच्या भुकेचा विचार करून ठेवली नाही.

संदर्भ सुची -

- अग्रवाल जे.सी.-१९६६ वैश्विक संघोदनाचा परिचय नवी दिल्ली प्रथमावृत्ती
- बापट भो.गी. १९७७ वैश्विक संघोदन नुतन प्रकाशन पुणे ३० द्वितीय आवृत्ती पुनप्रकाशन
- बुच.एम.बी. (१९८८-९२) सर्वे ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च एन.सी.ई.आर.टी. नवी दिल्ली चौथा पाचवा सर्वे.
- मुळे रा.प्र.व. मराठे वि.तु.१९९८ वैश्विक संघोदनाची मूलतत्वे महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती तिसरी आवृत्ती.
- महाराष्ट्र पासन निर्णय व परिपत्रके, घालेय पोषण आहार योजना.

७४ वी घटनादुरुस्ती : नागरी, सामाजिक, राजकीय परिवर्तनाची कोनशीला
 प्रा. झाकीरहुसेन हाकीम सदे. क्रांतिअग्रणी जी.डी.बापू. लाड महाविद्यालय, कुडल. ता. पलूस जि.सांगली.

प्रस्तावना : भारतामध्ये नागरीकरणाला सुरवात स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झालेली आहे. औद्योगिक क्रांतीचे जेवढे म्हणून चांगले वाईट परिणाम झाले त्यातील एक सकारात्मक परिणाम म्हणजे शहरीकरण होय. भारत हा जरी खेड्यांमध्ये वसलेला देश असला तरी आधुनिक काळात मात्र मोठ्या प्रमाणात शहरीकरणाला चालना मिळत आहे. खेड्यात राहणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस घटत असून शहरांमध्ये राहण्याची प्रवृत्ती लोकांमध्ये वृद्धिंगत होताना दिसते. परिणामी शहरांची संख्या आणि शहरातील लोकांच्या संख्येत प्रचंड वाढ होणे स्वाभाविक आहे. भारतामध्ये शहरांच्या निर्मितीस आणि तेथील स्थानिक शासन संस्थेमार्फत कारभाराला स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातच म्हणजे १७ व्या शतकातच सुरवात झाली होती. 'ब्रिटिशांनी १६८७ साली मद्रास येथे आणि १७२६ साली मुंबई व कलकत्ता येथे महानगरपालिकांची स्थापना करून पंचायत व्यवस्थेला सुरुवात केली. १८५० साली नगरपालिका कायदा करून, प्रमुख शहरात नगरपालिका स्थापन केल्या' हे सर्व करीत असताना शहरात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक समस्या देखील निर्माण होत होत्या हे यात दुर्लक्षित होत गेले.

भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकरण, व्यापार, व्यवसायांना पोषक वातावरण दिल्यामुळे साहजिकच शहरीकरणाला चालना मिळत गेली. भारतामध्ये लहान आकाराचे, मध्यम आकाराचे आणि मोठे किंवा महाकाय अशी शहरांची प्रतवारी दिसते. ग्रामीण भागातून शहराकडे वाटचाल करणाऱ्या छोट्या शहरांमध्ये नगरपंचायती स्थापन होतात. छोट्या शहरांमध्ये नगरपालिका आणि मोठ्या शहरांमध्ये मात्र महानगरपालिका कार्यरत असताना दिसतात. भारतीय राज्यघटनेने सत्तेच्या विभाजनाचा प्रयोग अगिकारला आहे. त्यानुसार ग्रामीण भागात विस्तारीय पंचायत राज व्यवस्था निर्माण झाली तर नगरवस्तीमध्ये देखील वरील प्रमाणे स्थानिक शासन व्यवस्था निर्माण झाली.

भारतातील नागरी समाज हा बहुभाषिक, बहुधर्मिय, बहुजातिय व बहुआर्थीक स्तरीय स्वरूपाचा बनलेला आहे. अर्थातच कॉस्मोपॉलिटीन स्वरूपाचा बनलेला आहे. अशा या बहुजिनसी समाजामध्ये भारतात मुळच्याच असलेल्या सामाजिक समस्या आणखीन ठळक स्वरूपात दिसून येवू लागल्या नव्वदच्या दशकामध्ये भारतीय राज्यघटनेत ज्या दुरुस्त्या होवून नवीन प्रतिमाने दाखल झाली. त्यामध्ये मंडल आयोगाच्या शिफारशी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती ही दोन प्रतिमाने शहरी समाज आणि राजकीय प्रक्रियेमध्ये प्रचंड उलाढाल करणारी ठरली. पैकी मंडल आयोगाने देशात एक उपेक्षित आणि दुर्लक्षित असलेल्या इतर मागासवर्गीय घटकाला भारतीय राजकीय परिघामध्ये दाखल केले, तर ७४ व्या घटना दुरुस्तीने शहरातील मागासलेल्या घटकांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व देतानाच नगरपालिका, महानगरपालिकांच्या स्वरूप, रचना आणि अस्तित्वाला घटनात्मक चौकटीत बसविले. परिणामी नागर समाजावर नियंत्रण आणि नियमन करणाऱ्या या स्थानिक शासन संस्था अधिक जबाबदार आणि क्रियाशील बनल्या. आजच्या नागरी विभागात दिसून येणाऱ्या सुधारणांना ७४ व्या घटना दुरुस्तीची पार्श्वभूमी कारणीभूत असल्याचे जाणवते. ७४ व्या घटना दुरुस्तीचे स्वरूप आणि परिणाम पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

७४ व्या घटना दुरुस्तीचे स्वरूप आणि परिणाम भारतीय संसदेमध्ये ७४ व्या घटनादुरुस्ती बरोबरच ७३ व्या घटना दुरुस्तीचे कामकाज देखील चालू होते. या विधेयकांना २२ डिसेंबर १९९२ रोजी लोकसभेने मंजूरी दिली तर २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेने मंजूरी दिली. २० एप्रिल १९९३ ला त्यावर राष्ट्रपतींनी मंजूरी दर्शक स्वाक्षरी केली तर २४ एप्रिल १९९३ पासून त्याची अंमलबजावणी संपूर्ण भारतात सुरू झाली. या घटनादुरुस्तीमुळे राज्यघटनेत ९ वे परिशिष्ट जोडण्यात आले.

१ नागरी स्थानिक शासन संस्थांचा अर्थ आणि व्याख्या स्पष्ट झाल्या —घटनेतील कलम नं. २४३ त नुसार महानगर क्षेत्र, नगरपालिका क्षेत्र, नगरपालिका, पंचायत, लोकसंख्या या संकल्पनांचा अर्थ आणि व्याख्या अगदी साध्या आणि सोप्या भाषेत करण्यात आला. याचा परिणाम म्हणजे नागरिकांच्या मनात असलेली द्विरुक्ती आणि संदिग्धता नष्ट झाली. आणि सर्व संकल्पना सुर्यप्रकाशाइतक्या स्वच्छ झाल्या, त्यामुळे या संस्थांचा अभ्यास आणि प्रवेश सोपा झाला.

२ नगरपालिका घटित करण्यात आल्या —घटनेतील क. नं. २४३ थ नुसार नगराच्या निर्मितीस सुरुवात झाल्यापासून त्याचे महानगरात रूपांतर होईपर्यंत ते ज्या ज्या पायऱ्यावरून पुढे सरकते त्या सर्व पायऱ्यांची रचना, व्याख्या आणि अर्थ स्पष्ट करण्यात आला. ग्रामीण भागातून छोट्या शहरात संक्रमित होत असलेल्या भागाला नगरपंचायत तर त्यापेक्षा मोठ्या नागरी क्षेत्राला नगरपरिषद तर अधिक मोठ्या नागरी क्षेत्राला महानगरपालिका अशी रचना स्पष्ट करण्यात आली. नागरी भागातील सत्तेचे विभाजन अत्यंत काटेकोर आणि पध्दतशीरपणे राज्य घटनेने केलेले आहे. सत्तेचे विभाजन हा लोकशाहीचा आधार असतो. 'सत्ता व जबाबदारी या दोहोंच्या वाटपामुळे आपापल्या स्तरावर कार्य करणा—या यंत्रणांना क्षेत्रीय आणि कार्यात्मक स्वायत्तता प्राप्त होते हे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे महत्त्वाचे साधन आहे.' सत्तेचे वितरण समाजातील प्रत्येक घटकामध्ये झाल्यामुळे त्यांच्यातील लोकशाहीला आवश्यक जबाबदार नागरिक घडविता येतो.

३ नगरपालिकांची रचना निश्चित करण्यात आली —घटनेतील क.नं. २४३ द नुसार संपूर्ण देशामध्ये समान नागरी शासन संस्था प्रस्थापित झाल्या. नगरपालिका, त्यांचे क्षेत्र, मतदार, विशेष ज्ञान आणि अनुभवी व्यक्तींचा नगरपालिकेत समावेश, विविध समित्या, सभाध्यक्ष, सभाध्यक्षाची निवड, मतदान प्रक्रिया, यांचा स्पष्ट उल्लेख करणेत आला. याचा अत्यंत चांगला प्रभाव दिसून आला. तो म्हणजे नगरपालिकांच्या कार्यक्षेत्रात राज्य सरकारचा हस्तक्षेप पुर्णपणे थांबला. व नगरपालिकेच्या प्रत्येक बाबीला कायद्याचा आधार प्राप्त झाला

४ जागांचे आरक्षण निश्चित करण्यात आले. —घटनेच्या कलम नं. २४३ न नुसार नगरपालिका कार्यक्षेत्रात असणाऱ्या अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण ठेवण्यात आले व हे आरक्षण प्रत्येक वेळी फिरते किंवा बदलते ठेवण्यात आले.

तसेच एकूण सदस्य संख्येच्या १/३ एवढ्या जागा स्त्रियांना राखीव ठेवण्यात आल्या आणि ते ही आरक्षण आळीपाळीने प्रत्येक वॉर्डमध्ये बदलते ठेवण्यात आले. तसेच समित्या आणि सभाध्यक्ष पदांना देखील आरक्षित करण्यात आले. ही घटना भारतीय भागास अल्पसंख्याक घटकांना राजकिय परिषात आणण्यासाठी पोषक ठरली. अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांना यामुळे राजकिय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी होवून आपले कर्तृत्व दाखविण्याची संधी मिळाली.

५ नगरपालिकांचा कार्यकाल निश्चित करण्यात आला —घटनेच्या कलम नं. २४३ प नुसार प्रत्येक नागरी स्थानिक शासन संस्थेचा कार्यकाल ५ वर्षे एवढा निश्चित करण्यात आला जर तत्पूर्वी नगरपालिका विसर्जित झाल्यास तेथे ६ महिन्यांच्या आत निवडणूका घेणे अपरिहार्य ठरले तसेच नगरपालिका विसर्जित करणेपूर्वी तीला तीची बाजू मांडता येईल. या कलमामुळे नगरपालिकांना निश्चित कालमर्यादा आणि घटनात्मक चौकट प्राप्त झाली त्यामुळे नगरपालिकेतील कारभारी मंडळी अधिक जबाबदार व क्रियाशील बनली. तसेच राज्यसरकारचा हस्तक्षेप, लहरीपणाला आळा बसला.

६ सदस्यत्वाबाबत अपात्रता निश्चित करण्यात आल्या —घटनेच्या क. नं. २४३ फ नुसार ज्या व्यक्तिला नगरपालिकांची निवडणुक लढवायची आहे, त्यांना योग्य त्या पात्रता पूर्ण करणे बंधनकारक झाले तसेच अपात्र असणाऱ्या व्यक्ती त्यापासून आपोआप बाजूला झाल्या. राजकिय क्षेत्रात प्रामाणिक आणि लोक हितकारी नेते असावेत असे आपणास वाटते परंतु सत्ता लोलूपतेमुळे अनेक अयोग्य अपात्र व्यक्ती त्यामध्ये घुसतात व सत्तेचे वितरण सामान्य माणसापर्यंत व्हावे ही घटनेची अपेक्षा फोल ठरवितात. 'सत्तेचा नैसर्गिक गुण केंद्रीकरणाचा आहे. सत्तेचा तिच्या वाटणीला स्वभावतःच विरोध असतो. म्हणूनच सत्ता, संपत्ती व अधिकाराच्या विकेंद्रीकरणाबाबत दृढ अशी राजकिय इच्छा व श्रद्धा आणि त्यातुन उदभवणारा राजकिय निर्धार (पोलिटिकल वुइल) राज्यकर्त्याजवळ असावा लागतो. घटनेने, कायदयाने हेतुतः सत्तेचे विकेंद्रीकरण केल्याशिवाय सत्ता वाटली जात नाही. आणि वाटुन दिलेल्या क्षेत्राच्या, अधिकारांच्या बाबतीत कुणी-कुणावर अतिक्रमण करणार नाही याची हमी देणारी व्यवस्था केल्याशिवाय विकेंद्रित लोकशाही चालत नाही.'^३ सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे तंत्र भारतीय राज्यघटनेने सर्वत्र समान, सर्वव्यापी आणि विस्तृत प्रमाणात वापरले आहे. त्यामुळेच आज नागर समाजामध्ये प्रगल्भ आणि अभ्यासु नेतृत्व निर्माण होताना दिसते.

७ वॉर्ड समित्या घटित करणे व त्यांची रचना निश्चित केली गेली —घटनेच्या कलम नं. २४३ थ मध्ये नागरी शासन संस्थेमध्ये वॉर्ड समित्यांची स्थापना करून त्यांची रचना, स्वरूप निश्चित करण्याचे वर्णन केले आहे. त्यामध्ये तीन लाख किंवा अधिक लोकसंख्येच्या क्षेत्रामध्ये एका किंवा अधिक वॉर्ड करिता वॉर्ड समित्या स्थापन करण्यात यावे असे निर्देश आहेत. तसेच राज्याच्या कायद्यान्वये वॉर्ड समित्यांची रचना, व्याप्ती, जागा भरावयाची रीत, समितीचे सदस्यत्व अशा अनेक बाबींचा अंतर्भाव यात करणेत आला आहे. वॉर्ड समित्या या आधुनिक नागरी राजकारणामध्ये दबाव गटाचे कार्य करताना दिसतात. नगरपालिकेकडून प्रभागामध्ये विकासकामांचा निपटारा त्वरीत व्हावा याकरिता वॉर्ड समित्या उपयुक्त ठरू लागल्या आहेत. ७४ व्या घटना दुरुस्तीनंतर जवळ जवळ २५ वर्षे होवुन सुध्दा नागरी विकासाच्या बाबतीत एखादी मोठी नावाजलेली योजना अस्तित्वात आली नाही. परंतु राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे नरेंद्रमोदींच्या नेतृत्वाखाली सरकार सत्तेवर आल्यानंतर त्यांनी १०० स्मार्ट सिटी निर्माण करण्याची घोषणा केली. 'केंद्रीय नगर विकास मंत्रालयाअंतर्गत शहरांच्या विकासालाच लक्षात घेवुन ही योजना तयार करण्यात आली आहे. नगररचना आणि विकासाला मुत्र स्वरूप देण्यासाठी आणि उत्तम नागरी सुविधा व नागरी सुविधांचा दर्जा वाढविण्यासाठी या योजनेची सुरवात करण्यात आली.'^४ स्मार्ट सिटीचा प्रयोग राबविताना तो अधिक परिणामकारक व दर्जेदार व्हावा याकरिता वॉर्ड समित्या अधिकाधिक प्रगल्भ व अधिकार पूर्ण असल्या पाहिजेत.

८ नगरपालिकांच्या निवडणुक बाबींमध्ये न्यायालयांच्या हस्तक्षेपास नकार —घटनेच्या कलम नं. २४३ याच्छनुसार नगरपालिकांच्या निवडणुकीत निर्माण होणारे वाद, तटे हे थेट न्यायालयात न जात निवडणुक आयोगामार्फत सोडविले जाण्यास प्राधान्य दिले आहे. मतदार संघाच्या सिमा निश्चित करणे, जागांची वाटणी इ. बाबतीत घटनेने निवडणुक आयोगाला अंशतः न्यायालयीन अधिकार दिले आहेत. त्यांचा वापर करून तक्रारदाराने निवडणुक आयोगामार्फतच न्याय मिळवावा. न्यायालयात घाव घेवु नये. अशा प्रकारचे प्रावधान या कलमात केलेले आहे.

भारत हा खेड्यांचा देश असला तरी आधुनिक काळात भारतातील शहरांची होणारी वाढ, त्यातील उत्पन्नांची साधने, राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा, नागरीकांना मिळणारी उपजीविकेची साधने, तेथील राहणीमान, आणि जीवनमान यांची चर्चा केल्यास शहरे हा घटक दुर्लक्षित करता येणार नाही. किंबहुना नव्याने येणाऱ्या स्मार्ट सिटी सारख्या योजनांमुळे ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरांचीच आगेकूच होताना दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून शहरांच्या बाबतीत भारतीयांची भूमिका सकारात्मक आहे. म. गांधींनी रामराज्य, ग्रामराज्य, इ. कल्पना मांडल्या परंतु पंचायत राज या त्यांच्या पुस्तकात ते असे लिहितात 'मैने ऐसे दरिद्रय — पिडीत भारत का चित्र नही खींचा है जिसमें लाखो आदमी अनपढ हैं। मैने तो अपने लिए ऐसे भारत का चित्र खींचा है, जो अपने बुद्धी के अनुकूल मार्ग पर निरंतर तरक्की कर रहा है। मै इसे पश्चिम की मरणासन सभ्यता की थर्ड क्लास या फर्स्ट क्लास एकलके रूपमें चित्रीत नही कर सकता।'^५ नागरी समाज सुध्दा जरी तो अनेक जाती, धर्मियांनी बनलेला असला तरी तो राजकिय दृष्ट्या एक जिनसी व समविचारी असावा हीच भावना यातुन सिध्द होते. ७४ व्या घटना दुरुस्तीने ही भावना, अपेक्षा पूर्ण केल्याचे दिसून येते.

समारोप स्वातंत्र्यानंतर भारताने संसदीय शासन व्यवस्था स्विकारली. त्यास अनेक कारणे होती. परंतू ही शासन व्यवस्था चालविण्यासाठी आवश्यक असलेला ज्ञानी आणि या व्यवस्थेवर श्रद्धा, विश्वास ठेवणारा नागरिक, मनुष्यबळ निर्माण करणे हे मोठे आव्हान भारतीय राज्यकर्त्यांपूढे होते. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर लगेचच त्याविषयी पावले उचलण्यात आली, बलवंतराय मेहता समिती (१९५७) वसंतराव नाईक समिती (१९६०), तखतमल जैन समिती (१९६७)बोंगीरवार समिती (१९७०), अशोक मेहता समिती (१९७७), पी. वी. पाटील समिती (१९८६)आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती अशा विविध समित्यांच्या शिफारशींचा अभ्यास करून संसदेने आणि राज्य सरकारने पावले उचलली आणि शहरी भागात स्थानिक शासन संस्थांची स्थापना करण्यात आली. अशा या अभ्यासपूर्ण वाटचाली मुळेच संपूर्ण देशात एकाच प्रकारची शहरी स्थानिक शासन संस्था निर्माण होवुन राष्ट्राच्या जडणघडणीत मोलाची कामगिरी करताना दिसतात. या सर्व परिप्रेक्षात ७४ व्या घटना दुरुस्तीचे महत्त्व अधोरेखित होताना दिसते.

१. प्रा. दगडे सुभाष पंचायत राज व्यवस्था जिल्हा परिषद, सांगलीचा २०१० ते ११चा अर्थ संकल्प प्रबोधन प्रकाशन ज्योती जुलै २०१० प्र.क्र.१४
- २ डॉ. नलावडे पंडित सत्ता विकेंद्रीकरण आणि ७३ वी सविधान दुरुस्ती चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २००८ प्र.क्र.९
- ३ पाटील पी. वी पंचायत राज्य आणि जिल्हा नियोजन यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई १९८८ प्र.क्र.२३
- ४ डॉ. पवार विजय नवी झेप उत्कर्षाची लोकराज्य मे, २०१६ प्र.क्र.१७
- ५ गांधी मो. क. पंचायत राज नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद २०१० प्र.क्र.५

कोल्हापूर संस्थान - पेशवे संबंध

विजयाराणी रघुनाथ पाटील, सहा. शिक्षिका, गर्ल्स हायस्कूल, शिवाजीपेठ, कोल्हापूर

ळडीर्जोड % इ.स. १७०८ मध्ये शाहू महाराजांनी सातारा येथे छत्रपतींच्या थोरल्या घराण्याची राजवट सुरु केली. इ.स. १७१० मध्ये ताराबाईंनी पन्हाळा येथे छत्रपतींच्या धाकट्या घराण्याची गादी स्थापन केली. इ.स. १७१३ मध्ये दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून मोगल बादशहाने निजामाची नेमणूक केली. इ.स. १७१३ मध्येच शाहू महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथची पेशवेपदी नेमणूक केली. त्याच सुमाराला काही महिन्यांच्या अवधीत इ.स. १७१४ मध्ये पन्हाळ्यात सत्तांतर घडून आले आणि ताराबाईंची सत्ता बाजूला सारून संभाजी राजे यांची राजवट सुरु झाली.

बाळाजी विश्वनाथने मराठ्यांचे राज्य बळकट करण्याचा प्रयत्न सुरु केला. पण १७२० मध्ये तो निघन पावला. त्याचा मुलगा बाजीरावला पेशवेपद मिळाले आणि त्यानंतर निजाम, बाजीराव पेशवा यांच्यातील संघर्षाचा २० वर्षांचा काळ बाजीरावला यश मिळवून देत गेला आणि या शूर पेशव्यांच्या काळात निजाम मराठ्यांवर वर्चस्व प्रस्थापित करू शकला नाही. पेशवे प्रबळ होत गेले. याच काळात कोल्हापूरचे छत्रपती आणि निजाम यांचे मित्रत्व झाले. निजामाने पेशव्यांविरुद्ध करवीरकरांचा उपयोग करून घेतला. करवीर छत्रपती संभाजीला हाताशी धरून मराठी राज्यात दुही वाढविण्याचे कारस्थान त्याने चालू केले. त्यामध्ये त्याला विशिष्ट मर्यादेपर्यंत यशही आले. पण हे सर्व डावपेच पालखेडच्या लढाईपर्यंत यशस्वी झाल्यासारखे निजामाला वाटत होते. पण त्या लढाईत बाजीरावाने निजामाचा एवढा जबरदस्त पराभव केला की त्यानंतर संभाजी महाराजांना आपल्या बाजूने कट-कारस्थानात ओढण्याची अथवा त्यांना आमिष दाखविण्याची निजामाला हिंमत झाली नाही. पालखेडच्या लढाईनंतर शाहू महाराज आणि संभाजीराजे यांनी तेढ अधिकच विकोपाला गेली. एकाच घराण्यातील दोन राजवटींच्या दीर्घकाळ चाललेल्या संघर्षाची ती परिणती होय. या संघर्षाची कारणे शाहू महाराज मोगलांच्या बंदीतून सुटून दक्षिणेत आल्यापासून वाढत होती व त्यात वर्षानुवर्षे भरच पडत होती. या सर्व कारणांची आणि त्यांच्या दुष्परिणामांची फलश्रुती शेवटी वारणाकाठच्या लढाईत झाली. या लढाईची तीव्रता संभाजीराजे व निजाम यांच्या मैत्रीमुळे अधिक वाढत गेली. पण ही मैत्री संभाजीराजे यांना फायद्याची ठरली नाही. पालखेड येथे निजामाचा सपशेल पराभव झाला व त्याला ६ मार्च १७२८ रोजी बाजीरावशी तह करावा लागला. हा मुंगीशेगावचा तह म्हणून ओळखला जातो.

कोल्हापूर आणि सातारा यांच्या दरम्यान झालेली वारणाकाठची लढाई कोल्हापूरच्या दृष्टीने पराभवाची ठरली आणि श्रीनिवासराव प्रतिनिधींनी संभाजीराजे यांचा सर्व सरंजाम लुटून नेला ही गोष्ट कोल्हापूरच्या राज्याला धक्का देणारी ठरली. एक महत्त्वाची गोष्ट घडली म्हणजे ताराबाईंचे सातान्याला पुन्हा आगमन झाले. लढाईत कोल्हापूरच्या फाकेची दाणादाण उडाली. संभाजीराजे, उदाजीराव चव्हाण निसटून पन्हाळ्याला गेले. ताराबाई, राजसबाई, जिजाबाई, व्यंकटराव घोरपडे, भगवंतराव पंत अमात्य ही मंडळी प्रतिनिधींच्या हाती लागली होती. या सर्वाना शाहूंच्या सांगण्यानुसार पन्हाळ्यास पोहचवले परंतु ताराबाईंनी सातान्याला येण्याची इच्छा व्यक्त केली त्यानुसार त्यांचे सातान्यास आगमन झाले. संभाजीराजे यांचा पराभव झाल्यामुळे त्यांनी तह करण्याची तयारी दाखविली. अखेर १३ एप्रिल १७३१ रोजी शाहूमहाराजांबरोबर संभाजीराजे यांचा 'वारणा तह' झाला. यासाठी जिजाबाईंनीच संभाजीराजे आणि शाहूमहाराज यांच्यामध्ये रूहाचे वातावरण निर्माण केले होते.

वारणा तहानुसार शाहूमहाराज आणि संभाजी महाराज यांच्या राज्याच्या सीमा निश्चित झाल्या. वारणेचा तह झाल्यानंतर अपेक्षा अशी होती की, सातारा आणि कोल्हापूर ही दोन्ही राज्ये आपापल्या क्षेत्रात निर्वेधपणे कारभार करू शकतील. किमानपक्षी त्या दोन्ही राज्यांना एकमेकांचा उपद्रव तरी पोचणार नाही. पण कोल्हापूरच्या दृष्टीने तसे स्नास्थ्य लाभले नाही आणि त्यामुळे संभाजी महाराजांना वेळोवेळी शाहू महाराजांकडे त्यासंबंधी तक्रारी कराव्या लागल्या. अशा तक्रारी केवळ शेजारच्या राज्यांच्या उपद्रवासंबंधी असत असे नव्हे. सेनापती घोरपडे, पंत अमात्य, उदाजी चव्हाण, सर्जेराव घाटगे, फोंड सावंत आणि प्रतिनिधी यांचाही उपद्रव करवीर राज्याला पोचत असे. वारणा तहानंतर जवळजवळ दर दोन वर्षांनंतर दोन्ही छत्रपतींच्या भेटीगाठी होत होत्या. संभाजी महाराज सातान्याला येवून भेट घेत व संबंध सुधारण्याच्या दृष्टीने दोन्ही बाजूंनी काही प्रयत्नही होत असत. पण त्यातून विशेष काही निष्पन्न होत नव्हते.

कोल्हापूर आणि सातारा या दोन राजवटींमुळे सतत तेहतीस वर्षांच्या काळात (इ.स. १७०८ ते इ.स. १७४०) मराठे सरदारांची निष्ठा दुभंगण्याचे वारंवार प्रसंग उद्भवले. त्यामुळे छत्रपतींच्याच दोन वारसांच्या दरम्यान सतत युद्धमान प्रसंग कायम राहिला. महाराष्ट्रात दुहीचे राजकारण फोफावले. मोगल आणि निजाम यांना दुहीचा फायदा घेण्यास वाव मिळाला. विशेषतः निजामाने तर मराठ्यांची ही दुफळी सतत रुंदावत कशी राहिल यासाठी अनेक कारस्थाने केली. संभाजीराजे यांना चिथावणी देवून किंवा शाहू महाराजांच्या प्रदेशात उपद्रव करणाऱ्या लोकांना हाताशी धरून निजाम सतत आपले राजकीय डाव खेळत असे. या सर्व गोष्टींचा अत्यंत त्रासदायक असा अनुभव बाजीराव पेशवे यांना आला होता. वारणेच्या तहामुळे या प्रकारांना थोडा आळा बसला असला तरी या दोन राजघराण्यांची काहीतरी धुसफूस चालण्याचे पूर्णपणे थांबले नव्हते. दुहीच्या अशा राजकारणामुळे शत्रुला फावत होते. तसेच निष्ठावंत कारभार्यांना आढासीन्यही वाटत होते.

बाजीराव पेशव्यांच्या मृत्युनंतर त्यांचा मुलगा नानासाहेब पेशवे यांना २५ जून १७४० रोजी अधिकारपदाची वस्त्रे मिळाली. याच दरम्यान संभाजी महाराज व जिजाबाई यांनी सातान्याला भेट दिली. ही भेट अनेक दृष्टीने महत्त्वाची होती. दोन्ही राजघराण्यातील दुही नाहीशी करण्यासाठी

नानासाहेब पेशव्यांनी एक मोठे जबाबदारीचे काम आपल्या शिरावर घेतले. कोल्हापूर आणि सातारा या दोन्ही गाद्या एक करण्याचा त्यांनी विचार केला. केवळ विचारच केला असे नव्हे तर त्यासाठी संभाजीराजे यांच्याशी शाहू महाराजांच्या अपरोक्ष एक करारही केला. या कराराचा मुख्य हेतू असा की, कोल्हापूर आणि सातारा या दोन राज्यांचे एक राज्य करावे आणि शाहू महाराजांच्या पश्चात संभाजीराजे यांनी एकमेव छत्रपती व्हावे. या करारानंतर संभाजीराजे बऱ्याच अंशी निश्चित होते. शाहू महाराजांच्या पश्चात मराठेशाहीचे छत्रपतीपद आपल्याकडेच येणार याविषयी त्यांना खात्री वाटू लागली. पेशव्यांनी पुढाकार घेवून ज्या अर्थी हा करार केला आहे तेंव्हा तो पाळला जाणार याविषयी त्यांना खात्री वाटत असावी. म्हणूनच पुढची काही वर्षे करवीर छत्रपती आणि पेशवे संबंध सलोख्याचे राहिले.

शाहू महाराजांना संतान नसल्यामुळे आपल्यानंतर राज्याचे वारस कोणास करावे याविषयी त्यांना अधिक काळजी लागली होती. वयोमानानुसार शाहू महाराजांची प्रकृती ढासळत जाऊ लागली होती. नोव्हेंबर १७४६ मध्ये प्रतिनिधी निघन पावले. त्यांच्यावर महाराजांचा विशेष लोभ होता. त्यातच राण्यांच्या भांडणाची भर पडली. अशा एकंदर विचित्र परिस्थितीत नानासाहेब पेशवे यांच्या विरुद्ध तक्रारी शाहू महाराजांकडे जाऊ लागल्या. शाहूंनी व्यग्र मनस्थितीत नानासाहेबास पेशवे पदावरून दूर केले. पेशव्यांच्या बडतर्फीच्या काळात कोल्हापूरचे संभाजीराजे आणि त्यांनी राणी जिजाबाई यांनी मुरारराव घोरपडे (गुत्तीकर) यास शाहू महाराजांच्या प्रदेशावर हल्ले करण्यासाठी बोलवले होते. दरम्यान एप्रिल १७४७ मध्ये शाहू महाराजांनी नानासाहेबास पुन्हा पेशवेपद बहाल केले. परंतु संभाजीराजेचे हे वर्तन शाहू महाराजांना समजले नाही असे म्हणता येत नाही.

१७४८ च्या अखेरीसासून साताराच्या गादीचे भवितव्य ठरविण्यासंबंधी निरनिराळ्या शक्ती आणि व्यक्ती आपापल्यापरीने अंतस्थ सूत्रे हलवीत होती. पण त्या सर्वांवर काहीशा अनपेक्षितपणे मात करून अखेरीस ताराबाईंनी आपला नातू रामराजास आपल्या पसंतीचा वारस शाहू महाराजांना मान्य करावयास लावून परिस्थितीवर विजय मिळविला. त्यास पेशव्यांनी पाठिंबा दिला. मात्र शाहू महाराजांची पत्नी सकवारबाईचा रामराजास विरोध होता. त्यांनी संभाजीराजे यांना फाव घेवून सातार्यास बोलविले. त्याप्रमाणे ते फाकेसह कोल्हापूरहून सातार्यास जावयास निघाले. पण त्यांनी वारणा नदी ओलांडून सातार्यास येऊ नये म्हणून प्रतिबंध करण्यासाठी सदाशिवरावभाऊ व नानासाहेब पेशव्यांनी आपल्या सरदारांना पत्रे व कुमक पाठविली हे पाहून कदाचित पुढे जाण्याचा बेत संभाजीराजांनी रहित केला. जिजाबाईंनी त्यांना तसा सल्ला दिला. कारण सातारला पोचल्यावर तरी परिस्थिती कितपत अनुकूल राहिल याविषयी त्यांना शंका वाटली असावी. शाहू महाराज १५ डिसेंबर १७४९ रोजी निघन पावले. रामराजे ४ जानेवारी १७५० रोजी मोठ्या समारंभपूर्वक राजसिंहासनावर आरूढ झाले. शाहू महाराजांच्या निघनानंतर रामराजे गादीवर बसले की वारसासंबंधी सर्व प्रश्न मिटतील अशी जी अपेक्षा होती ती सफल झाली नाही. पेशवे विरुद्ध ताराबाई असे दोन पक्ष बनले व त्यांचे अघोषित युद्ध सुरू झाले. रामराजा आपले ऐकत नाही त्यामुळे त्यांना पदावरून बाजूला सारण्याकरिता ताराबाईंनी प्रयत्न सुरू केले. यात पेशवे आणि ताराबाई यांच्यात आरोप-प्रत्यारोप व संघर्ष सुरू झाला.

शाहू महाराजांच्या निघनानंतर सातारा आणि कोल्हापूर या छत्रपतींच्या दोन गाद्या एक करण्याची कल्पना व १७४० मध्ये नानासाहेब पेशव्याने त्यासंबंधी केलेला करार पूर्ण करण्याची संधी आली होती, पण तसे घडले नाही. या कराराची आठवण जिजाबाईंनी नानासाहेब पेशव्यास करून दिली होती. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही. 'स्वराज्याविषयी तुमच्या मांडीचे उसे केले आहे' असे भावनात्मक आवाहन करून पाहिले तरीही त्याचा परिणाम झाला नाही. संभाजीराजे यांनी फाव घेऊन सातारा काबीज करण्याची खटपट केली, पण पेशव्यांच्या सामर्थ्यापुढे निभाव लागणार नाही हे ओळखून जिजाबाईंनीच त्यांना आवरून धरले. त्यामुळे संभाजीराजे व जिजाबाई यांचे मतभेद झाले. ताराबाईंवर जिजाबाईंचा विश्वास नव्हता. त्यातच साताराच्या प्रकरणात ताराबाई व पेशवे यांचा सलोखा झाल्यामुळे सातारची गादी मिळविण्याची सर्वच आशा मावळली. जिजाबाईंचा संताप झाला. पण याचा काही उपयोग होणार नाही याची त्यांना कल्पना होती. पेशव्यांचे सामर्थ्य मोठे होते. त्यांचा दरारा कर्नाटकपर्यंत पसरलेला होता आणि सातार्यात ताराबाईंशी सुलूख करून त्यांनी तिकडेही जागा ठेवली नाही. या सान्या गोष्टी कोल्हापूरच्या दृष्टीने अत्यंत प्रतिकूल आहेत हे त्यांनी ओळखले; मग संताप अथवा चढाईच्या धोरणाऐवजी सामदाम न जमल्यास भेद हे धोण त्यांनी अंमलात आणावयाचे ठरविले व तसा संभाजी महाराजांना सल्ला दिला.

१७५४ मध्ये नानासाहेब पेशवे कर्नाटकच्या स्मरारीला निघाले. त्यांच्यासमवेत सदाशिवराव भाऊही होते. त्यांनी स्मरारीस जाताना व स्मरारीहून परत येताना दोन्ही वेळा करवीरकर महाराजांची भेट घेतली. करवीरकरांच्या संभाजी महाराजांचे समाधान करावे असाही एक उद्देश त्यांचा असावा. करवीरच्या जिजाबाई यांनी सदाशिवराव भाऊ यांना 'पंडित प्रधान' म्हणून संबोधून पत्र लिहिले. या पत्रात त्या म्हणतात की, बाळाजी बाजीराव प्रधान करवीरला महाराजांच्या दर्शनास आले तेव्हा "बोलले जे त्रिवर्ग चिरंजीव आहेत. मर्जीस येईल त्यास साहेबी आपले पेशवाईचा धंदा सांगोन राज्याचे बंदोबस्ताची सेवा घ्यावी." करवीरचे महाराज संभाजी राजे व जिजाबाई यांनी या पत्राद्वारे करवीरची पेशवाई सदाशिवराव भाऊ यांना दिली. इ.स. १७५६ मध्ये पेशव्यांची सावनुरवर मोहीम झाली त्यावेळी पेशव्यांनी अनेक ठाणी जिंकली तसेच कोल्हापूरच्या राज्याभोवतीची नवी ठाणी बळकट केली. तसा कोल्हापूरवर त्याचा ताण पडत गेला तरी जिजाबाईंनी नानासाहेब पेशव्यांशी शक्यतोवर संघर्षाचा प्रसंग टाळला. सातारची गादी मिळत नाही हे लक्षात आल्यापासून त्यांच्या धोरणात तो बदल झाला. तसेच कोल्हापूरची गादी स्वतंत्रपणे टिकविण्यासाठी पेशव्यांच्या सहानुभूतीची आवश्यकताही जिजाबाईंना माहित होती.

जिजाबाईंनी पेशव्यांशी किती घुर्तपणाने आपुलकीचे संबंध टिकवले होते याची उदाहरणे त्यावेळच्या पत्रव्यवहारात अनेक ठिकाणी व्यक्त झालेली आहेत. नानासाहेब पेशव्यांशी आपले बहिणीचे नाते आहे असे जिजाबाईंना एका पत्रात आवर्जून लिहिले आहे. नानासाहेब पेशव्यांना पाठविलेल्या एका पत्रात जिजाबाईंनी म्हटले आहे, "साहेबाचा पडदा सेवकासी नव्हता म्हणून लिहिले ते खरे. आपल्याशी पडदा रचणीही नाही. आपण बंधूच आहेत."

जिजाबाईंचे पेशव्यांशी सलोख्याचे संबंध असले तरी त्यातून राजकारणाची दृष्टी सुटलेली नव्हती. त्यांना पेशव्यांच्या प्रमाणिककणाविषयी नेहमी शंका येत असे त्याचे कारणही पेशव्यांचे वर्तन प्रामुख्याने सातान्याच्या राजकारणाला अनुसरून होत असे. त्यामुळे त्या घोरणाचा कोल्हापूर राज्यावर प्रतिकूल परिणाम होईल की काय अशी शंका जिजाबाईंच्या मनात येणे स्वाभाविक होते. पेशव्यांचे सातान्यातील कारभारी रामचंद्र बाबाजीने पेशव्यांना पाठविलेल्या एका पत्रात जिजाबाईंशी झालेल्या भेटीचा उल्लेख केला आहे. त्यात म्हटले आहे, "साबाग्यसंपन्न मातुशी बाईसाहेबी सांगवड्याचे मुक्कामी राजश्री मुरारराव आपले डेन्यास उठोन गेल्यावरी सेवकास बसवून घेऊन दाही काढून (दरडाऊन) विचारू लागले की उभयता बंधूंची (पेशव्यांची) माया आपणावरी आहे की नाही? आपण मनोभावे त्यास चाहतो, त्याकडून काही ममतेचा लेश दिसोन येत नाही." पुढे थोड्याच अवधीत जिजाबाईंची शंका खरी ठरली. संभाजीराजे २० डिसेंबर १७६० रोजी निघून पावले. कोल्हापूरचे छत्रपती घराणे सुरक्षित ठेवण्याची सर्व जबाबदारी जिजाबाईंवर पडली. त्यातच त्यांचे व पेशवे यांचे संबंध बिघडले. पेशव्यांनी कोल्हापूरच्या गादीवर आपल्या प्रभावाखालील व्यक्ती दत्तक बसविण्याचा घाट घातला. पण जिजाबाईंनी पेशव्यांच्या या योजनेला विरोध दर्शविला. तो विरोध मोडून काढण्यासाठी पेशव्यांनी पाच-सहा हजार फाकेसह विसाजी नारायण व सदाशिव अवधूत या इचलकरंजीकर सरदारांना पाठविले आणि त्यांच्याबरोबर महादजी भोसले मुंगीकर यांचा भाऊ उमाजी भोसले यांना पाठविले. या उमाजीलाच कोल्हापूरच्या गादीवर बसवावे असा पेशव्यांचा आग्रह होता. त्यासंबंधी पेशव्यांनी आपल्या मनाप्रमाणे घडवून आणणेसाठी सर्व उपाय योजले. आणि शेवटी लष्कर पाठवून कोल्हापूरचे राज्य जप्त करण्याचे ठरविले.

जिजाबाईंनी जप्तीस आलेल्या फाकेला पेशव्यांनी मागे घ्यावे म्हणून पेशव्यांच्याकडील कारभारी, सरदार, इचलकरंजीकर घोरपडे अशा प्रमुख लोकांबरोबर पत्रव्यवहार करणे सुरुच ठेवले आणि त्याचवेळी त्या फाकेशी सामना देण्याची तयारीही चालविली. दरम्यानच्या काळात वाटाघाटीचे आणि काही प्रदेश स्वाधीन करण्याचे वरकरणी देखावेही केले आणि अचानक एके दिवशी आपली फाका पेशव्यांचे फाकेवर पाठवून तिचा पराभव केला. जिजाबाईंच्या मुत्सद्देगिरीची आणि पराक्रमाचीही कल्पना या प्रसंगाने पेशव्यांना चांगलीच आणून दिली. दरम्यान आपली सवत कुसाबाई प्रसूत होवून त्यांना मुलगा झाला असे वृत्त जिजाबाईंनी २५ मे १७६१ रोजी जाहीर केले. पेशव्यांच्या फाका जप्तीसाठी आल्या तेंव्हा कुसाबाई प्रसूत होईपर्यंत थांबा असे जिजाबाईंनी पेशव्यांना कळविले होते. हेतू असा की मुलगा झाला म्हणजे वारसाचा प्रश्न आपोआपच मिटेल व पेशव्यांनी नियोजित केलेला दत्तक घेणेची गरज भासणार नाही.

कुसाबाईस मुलगा झाल्याचे वृत्त जिजाबाईंनी जाहीर केले. नानासाहेब पेशव्यांनाही त्याप्रमाणे कळविले. दरम्यान नानासाहेब २३ जून १७६१ रोजी निघून पावले. प्रत्यक्षात कुसाबाईंना मुलगा झाला नव्हता. त्यांना मुलगी झाली होती. हे नंतर रचत: जिजाबाईंनीच माधवराव पेशव्यांकडे मान्य केले. कुसाबाईंना मुलगी झाली हे समजेपर्यंत दरम्यानच्या काळात आपली लष्करी तयारी करण्यास अवधी मिळेल, पेशवे उत्तरेकडच्या राजकारणात अडकले आहेत. सत्यस्थिती काही दिवसानंतर समजली तरी तिची मूळची तीव्रता कमी होईल आणि मग दत्तक घेण्याचा प्रसंग आला म्हणजे आपल्या इच्छेप्रमाणे दत्तक घेता येईल असे जिजाबाईंनी ठरविले असावे. म्हणून तूर्तात वेळ मारून नेण्यासाठी त्यांनी कुसाबाईंना मुलगा झाल्याचे जाहीर केले. पेशव्यांच्या शहाला प्रतिशह देण्याची जिजाबाईंनी मुत्सद्देगिरी दाखविली आणि शेवटी आपण पसंत केलेला मुलगाच दत्तक घेतला.

शहाजीराजे भोसले खानवटकर यांचा मुलगा माणकोजी यास दत्तक घ्यावे अशी संभाजीराजे यांची मृत्युपूर्वीची आज्ञा होती त्या आज्ञेला अनुसरूनच दत्तक घेतला गेला पाहिजे असा आग्रह जिजाबाईंनी धरला. नानासाहेब पेशव्यांच्या निघनानंतर माधवरावांना पेशवाईची वरुने मिळाली होती. त्याचबरोबर प्रत्यक्ष वाटाघाटी करणेसाठी जिजाबाईंनी रचत: पुण्यास जाण्याचे ठरविले. पण वरकरणी मात्र यात्रेला जावयाची तयारी केल्याचे दाखविण्यात आले. जेजुरी येथे पेशवा माधवराव व रघुनाथराव यांनी जिजाबाईंची भेट घेतली व त्या दोघांनी जिजाबाईंना कळविले, "सातारा व पन्हाळा ही दोन राज्ये प्रथक नसून वास्तविक एकच आहेत. काहुंबिक कारणांनी द्वन्द्वभाव होता तो संपला." हे ऐकताच जिजाबाईं क्रोधाविष्ट होवून बोलल्या, "असे आहे तर राज्य आपले स्वाधीन करून घ्या आणि आमची खर्चाची वगळे बेजमी करून महायात्रेची तयारी करा. आपण पुत्रवतच असून आपणाला महाराजांनी दिलेले राज्याचे अधिकारी करून घ्यावे. जिजाबाईंनी पेशव्यांना आपले खरे रूप दाखविल्याबरोबर माधवरावांनी जिजाबाईंना दत्तक घेण्याची संमती दर्शविली आणि जिजाबाईंना मानसन्मानाने पुण्याला नेवून सन्मानपूर्वक पन्हाळ्याला परत पाठविले. जिजाबाईंनी पन्हाळ्याला पोहोचल्यावर दत्तकविधानाचा समारंभ मोठ्या थाटाने पार पडला (दि. २२ सप्टेंबर १७६२) आणि नामकरण करून शिवाजी छत्रपती हे नामाभिधान ठेवले. करवीर राज्य पेशव्यांच्या दाढेत न पडता कायम राहून सनाथ झाल्याबद्दल लोकांस अत्यानंद झाला. महाराज सिंहासनाधीश्वर होईपर्यंत आईसाहेबांच्या नावे शिक्का, मोर्तब व कागदपत्र होत हे ते बंद करून महाराजांच्या नावे सर्व राज्यकारभार सुरू केला.

थोरले माधवराव पेशवे यांनी दत्तक प्रकरणी घेतलेला निर्णय त्यांच्या दूरदृष्टीचा निदर्शक मानला पाहिजे. या कामी चालढकल केली असती तर कोल्हापूर विरुद्ध पेशवे असा सामना निकराला गेला असता व ती गोष्ट त्यावेळी तरी दोघांनाही घातक ठरली असती. त्यावेळची परिस्थिती तशी होती कारण पानिपतच्या पराभवाने समाजजीवन अस्थिर बनले होते. पेशव्यांमध्ये भाऊबंदकीची कटकट सुरू होती. दक्षिणेकडील लहानमोठी संस्थाने डोके वर काढू लागली होती. ही सर्व परिस्थिती मराठी राज्याला घातक होती. जिजाबाईंनी आपल्या राज्याच्या सुरक्षिततेविषयी चालविलेले

प्रयत्न एवढ्यावरच थांबले नाहीत. त्यांनी खुद्द पेशव्यांशीही निरनिराळ्या प्रसंगी करार करून त्यात राज्याच्या सीमेवरील उपद्रव थांबविण्याच्या दृष्टीने प्रतिबंधक अटी नमूद करून घेतल्या. या करारामुळे माघवराव पेशवे आणि कोल्हापूरचे छत्रपती यांचे संबंध पुढे चांगले राहिले आणि माघवरावांच्या कारकिर्दीत तरी कोल्हापूरच्या गादीला पेशव्यांकडून विशेष उपद्रव झाला नाही. माघवरावांनी स्वतः तीन वेळेला कर्नाटकच्या मोहिमेवर जावून फाकेचे नेतृत्व केले. या मोहिमांवर जाताना किंवा परत येताना ते कोल्हापूरस थांबून जिजाबाईची मुद्दाम भेट घेत असत. या काळात कोल्हापूर आणि माघवराव पेशवे यांच्या दरम्यान १७६२, १७६३ आणि १७६४ अशा तीन वर्षांत तीन निरनिराळे करारही करण्यात आले.

इ.स. १७६२ च्या करारप्रमाणे पेशव्यांनी हुकेरी, रायबाग, कागल आणि मनोळी या तालुक्यांच्या ठाणेदारांना वठणीवर आणावे, कोल्हापूरकरांची ठाणी वसवून घ्यावीत व पेशव्यांच्या फाकेचा खर्च म्हणून जिजाबाईंनी सात लाख रुपये पेशव्यांना द्यावेत असे ठरले. इ.स. १७६३ च्या करारातही वरील कलम व काही देवघेवीचे उल्लेख केलेले आहेत. इ.स. १७६४ चा करार विशेष महत्त्वाचा आहे. यावर्षी माघवराव पेशवे कर्नाटकच्या स्वारीवर असताना त्यांनी स्वतः हुकेरी, रायबाग, कागल, चिकोडी आणि मनोळी ही सर्व ठाणी जिजाबाईंच्या इच्छेप्रमाणे बसवून दिली. जिजाबाईंनी कर्ज काढून पेशव्यांना ७ लाख रुपये दिले होते. त्या कर्जाची फेड व्यवस्थीतपणे होवू शकली नाही त्यामुळे पेशव्यांनी मनोळी व चिकोडी या तालुक्यांचा वसूल पटवर्धनांना करावयास सांगून त्यांच्याकडून सावकाराची रक्कम भरण्याची व्यवस्था केली तेव्हापासून पटवर्धन व कोल्हापूर राज्य यांचे बंधनस्थ वाढत गेले. हे तालुके परत देवून प्रकरण मिटविण्याची माघवराव पेशवे यांनी तयारी दर्शविली. संवदतीचे ठाणे घेवून श्रीमंत महाराज मातुश्री आईसाहेब यांचे स्वाधीन केले. (२५-२-१७६७) त्यानंतर थोडेच दिवसांनी हुकेरी व मनोळी प्रांतही छत्रपतींना मिळाले. (ता. ८-१२-१६८) पण तेवढ्याने सारे प्रकरण मिटू शकले नाही. कारण ठाणी प्रत्यक्ष कागदोपत्रीच पत मिळू शकली. प्रत्यक्ष ताबा मात्र मिळाला नाही. दरम्यान माघवराव पेशवे १८ नोव्हेंबर, १७७२ रोजी निघन पावले. त्यानंतर नारायणरावांना पेशवेपदाची वस्त्रे मिळाली. त्यांनी करवीर छत्रपतींशी करारमदार करून चिकोडी व मनोळी हे दोन तालुके व दुसरी कित्येक गावे जिजाबाईंकडे परत दिल्याचे कळविले. (दि. १९-१-१७७३) पण यानंतर सुमारे एकच महिन्याने म्हणजे १७ फेब्रुवारी १७७३ रोजी जिजाबाई पन्हाळा येथे निघन पावल्या.

जिजाबाई आणि माघवराव पेशवे यांच्या निघनामुळे मराठ्यांच्या राजकारणाती दोन प्रभावी व्यक्ती जवळजवळ एकाचवेळी अंतर्धान पावल्या. दक्षिण महाराष्ट्रात जिजाबाईंनी कोल्हापूरचा दरारा बसविला होता. संभाजीराजे निघन पावल्यानंतर जवळजवळ बारा वर्षे त्यांनी मोठ्या कष्टाने आणि जिद्दीने, चिकाटीने कोल्हापूरच्या सत्तेचा जम बसविला. एवढेच नव्हे तर पेशव्यांनाही दत्तक प्रकरणी आपल्या इच्छेप्रमाणे वर्तन करण्यापासून परावृत्त केले. माघवराव पेशवे यांची कारकिर्दही याच बारा वर्षातील होती. नानासाहेब पेशवे आणि संभाजीराजे यांचे निघन ज्याप्रमाणे काही महिन्यांच्या अंतराने घडून आले तसाच प्रकार जिजाबाई आणि माघवराव पेशवे यांच्या बाबतीतही घडून आला. इ.स. १७६९ ते १७७३ हा बारा वर्षांचा काळ म्हणजे जिजाबाईंच्या आणि माघवरावांच्या राजकारणाचा काळ होय. या काळात सातारच्या छत्रपतींची सत्ता केवळ नामधारी बनलेली होती. माघवराव पेशवे विचारी आणि संमजस असल्यामुळे त्यांनी सातारच्या राजकारणात अनिष्ट अशी उलथापालथ घडवून आणण्याचे टाळले. कोल्हापूरच्या बाबतीतही त्यांनी आरंभी जे चढाईचे धोरण स्वीकारले होते ते नंतर सोडून दिले. माघवराव जिजाबाईंशी लष्कराच्या भाषेत बोलले किंवा वागले नाहीत. अर्थात यांनी मुत्सद्देगिरीचे डावपेच सोडले होते असे म्हणता येणार नाही.

कोल्हापूरच्या राज्यातील काही ठाणेदारांना वठणीवर आणण्यासाठी जिजाबाईंना पेशव्यांची मदत घ्यावी लागली आणि पेशव्यांनीही ती दिली हे खरे असले तरी त्यातून आणखी काही गुंतागुंत वाढू लागली. पेशव्यांना या निमित्ताने आपला हस्तक्षेप कोल्हापूरच्या राज्यकारभारात अधिक प्रमाणात करता आला तर हवा होता. त्यासाठी माघवरावांनी जिजाबाईंना अप्रत्यक्षपणे असे सुचविले की, कोल्हापूरच्या राज्यात वारंवार ज्या कटकटी उत्पन्न होतात त्या नाहिशा करण्यासाठी पेशव्यांचा एखादा अधिकारी कोल्हापूरच्या दरबारी नेमण्यात यावा. पण ही योजना जिजाबाईंना मान्य होण्यासारखी नव्हती. 'अव्यवस्था पुरविली, परंतु अधिकाऱ्याचे प्राबल्य नको' असा विचार करून जिजाबाईंनी पेशव्यांच्या सूचनेला नकार दिला. पेशव्यांची आवश्यक तेव्हा मदत घेणे निराळे आणि त्यांचा एक कारभारी कायमचा आपल्या दरबारी ठेवण निराळे. असा कारभारी केवळ उपद्रव देणाऱ्या ठाणेदारांचाच बंदोबस्त करील असे नव्हे तर तो सर्व राज्यावरही आपले वर्चस्व गाजविण्याचा प्रयत्न करील आणि मग राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व त्यामुळे कमी होत जावून पेशव्यांचे मांडलिकत्व पत्करण्याचा प्रसंग येईल, असे जिजाबाईंना वाटले असावे. आणि त्यामुळे त्यांनी पेशव्यांच्या या सूचनेला नकार दर्शविला. अर्थात पेशव्यांनीही आपली योजना लादण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे माघवराव पेशवे ज्या ज्या वेळी कर्नाटकच्या स्वारीवर जात असत त्या त्या वेळी जिजाबाईंची भेट घेवून सलोखा वाढवित असत.

संदर्भ सूची :

- १) स. मा. गर्गे, करवीर रियासत.
- २) सरदेसाई, मराठी रियासत.
- ३) वा. वा. खरे, इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास.
- ४) जयसिंगराव पवार, मराठेशाहीचा मागोवा.
- ५) गुजर, करवीर छत्रपती घराण्याचा इतिहास.
- ६) डॉ. आप्पासाहेब पवार, जिजाबाईकालीन कागदपत्रे.

“महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे स्त्रियां विशयक कार्य”

श्रीमता नमेश मोदे, अंशोधक विद्यार्थिनी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

बडोदे संस्थानाचे संस्थानिक महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी स्त्री यांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हिंदुस्थानातील स्त्रीयांचे रहाणीमान फारसे पुढारलेले नव्हते. स्त्री वर्गात शिक्षणाचा प्रसार झाला नव्हता. स्त्री शिक्षण फारसे महत्त्वाचे मानले जात नव्हते. स्त्रीयांचे सामाजिक, राजकीय, वैश्विक स्थान मागासलेले होते. बालविवाह, विधवांचे प्रश्न, पडदा पद्धत, बुरखा पद्धत, निरक्षरता, व्यक्तीमत्त्वविकासाचा अभाव, सतीप्रथा अशा अनेक समस्या स्त्रियांच्याबाबतीत अस्तित्वात होत्या. स्त्रिया राजकारणात सहभागी नसत. फक्त चूल आणि मूल हेच त्यांचे कार्यक्षेत्र बनले होते. त्यांना लाभलेल्या जीवनपद्धतीत अनेक गोष्टींचा अभाव होता, पण हेच आपलं कर्तव्य आहे असं समजून त्या स्त्रीयांच्या कोणत्याच अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवत नव्हत्या. त्यामुळे स्त्रीयांच्याबाबतीत अनेक राजकीय प्रश्न, सामाजिक प्रश्न, आरोग्याचे प्रश्न, वैश्विक प्रश्न, आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले. अनेक अनिष्ट रूढी, परंपरा धर्माच्या नावाखाली पाळल्या जात होत्या. त्यामुळे स्त्री जीवन मूलभूत हक्कांपासून वंचित होत चालले होते. स्त्रीयांना समाजातहीन वागणूक दिली जात होती. स्त्रीयांविषयी अनेक गैरसमजूती समाजात प्रचलित होत्या. स्त्रीयांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव नव्हती.

या सगळ्या परिस्थितीचा विचार करून महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी स्त्रियांच्या विकासासाठी कायदे केले, योजना राबविल्या. स्त्रीवर्गात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांना आर्थिक अधिकार, सामाजिक अधिकार, वैश्विक अधिकार, आरोग्याविषयीचे अधिकार मिळवून दिले. स्त्रीयांना समतेची वागणूक देणारी व्यवस्था निर्माण केली. १९०४ साली सयाजीराव महाराजांनी ‘बालविवाह प्रतिबंधक कायदा’ बडोदे संस्थानात केला. विवाहाची वयोमर्यादा सोळा केली गेली. मुलींची शारीरिक वाढ होण्यास मदत झाली. विवाहापूर्वी स्त्रीया शिक्षण घेवू लागल्या. लहानपणीच मुलींचे लग्न वयाने अगदी मोठ्या असलेल्या पुरुशांशी लावले जाईत्यामुळे स्त्रीयांना लहानपणापासूनच विधवा म्हणून कुटुंबात एक अडचण बनून रहावे लागे. इतर पुरुशांच्या वासनेला बळी पडण्याचा धोका निर्माण होत असे. विधवा मातांचे प्रमाण वाढू लागले होते. त्यांना समाज व्यभिचारी ठरवत असे विधवांच्या आत्महत्येतही वाढ झाली होती. १९०२ साली सयाजीराव महाराजांनी विधवापुनर्विवाहाचा कायदा केला. १८७८ साली बडोदे संस्थानात सयाजीराव महाराजांनी पहिली कन्याशाळा स्थापन केली. १८८५साली स्त्री शिक्षण संबंधी कायदा केला. १८७५ साली बडोदे संस्थानात मुलींच्या शाळा बांधल्या गेल्या. १८८५साली सयाजीराव महाराजांच्या दुसऱ्या पत्नी चिमणाबाई यांच्या शिक्षणापासूनच स्त्री शिक्षणाची सुरुवात झाली. १८८२ साली मोफत व सक्तीच्या शिक्षणा संबंधी कायदा केल्याने मुलींच्या शिक्षणात वाढ झाली.

पुणे शहर विदेशी माहेरघर मानले जात होते पण पुणे शहरापेक्षा बडोदे शहरामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या जास्त होती. बडोदेसंस्थानात गाव तेथे वाचनालय ही अभिनव योजना सुरू केली. तेथे स्त्रीयांना उपयोगी पडणाऱ्या पुस्तकांचीही भरती केली. स्त्रीयांना वाचनालयां मध्ये राखीव जागा ठेवण्यात आल्या. स्त्री शिक्षणाला समाजातून फारशी अनुकूलता नव्हती. सयाजीराव महाराजांनी मोफत पालेय साहित्य, विशयवृत्त्या, मोफत वसतिगृहे अशा सुविधा मुलींना दिल्या.

स्त्रीया आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबीबनाव्या म्हणून चिमणाबाई स्त्री उद्येगालयाची स्थापना १९१४साली केली. त्यातून शिवणकाम, भरतकाम, कला, क्रिडा, वाचन, व्यायाम यांबाबत शिक्षण दिले जाई. तसेच ‘महिला शिक्षिका बनवण्यासाठी फिमेल ट्रेनिंग स्कूल’ स्थापना केले. बहुपत्नीत्वाची पद्धत बंद करण्यासाठी कायदा केला, घटस्फोटाचा कायदा केला, सतीबंदी कायदा केला, स्त्रीयांना वारसाहक्क मिळवून दिला, स्त्री-पुरुश समानतेचे धोरण राबविले. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदे संस्थानात केलेल्या अशा अनेक कायदांनी स्त्रीयांच्या विकासात मोलाचीभर घातली. स्त्रीयांना राजकारणात सहभागी करून घेतले. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रातत्यापुढे येवू लागल्या.

बडोदे संस्थानात व्यायामाचे शिक्षण घेतलेल्या महिलांनीपुढे ‘आर्यकन्या’मंडळ स्थापन करून स्त्रीयांना व्यायामाचे धडे देणारे उपक्रम सुरू केले. लाठीकाठी सारखे प्रकार तसेच स्वसंरक्षणाचे धडे या मंडळाकडून नपिकवले जात होते. सयाजीराव महाराजांच्या वैश्विक उपक्रमांमुळे स्त्रीया अनेक क्षेत्रात योगदान देऊ लागल्या. उदाहरणार्थ त्यावेळी लक्ष्मीबाई जाधव, हिराबाई डेदिकर या प्रसिद्ध गायिका उदयाला आल्या. जनबा व विचवाया प्रसिद्ध नृत्यिका होत्या. पांताई हेल्लकर व लक्ष्मीबाई चौधरी या त्यावेळच्या प्रसिद्ध लेखिका होत्या. त्या मनोरंजन हे मासिक चालवत होत्या. सरकारी नोकरीत सामील झाल्या.

सयाजीराव महाराजांकडून प्रेरणा लाभलेले पंडित आत्माराम, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, गोपाळ गणेश आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे, छत्रपती षाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. गांधी अशा अनेक थोर

समाजसुधारकांनी स्त्रीयां विशयक मोलाचे योगदान दिले. स्त्रीयांना पारीरिक शिक्षण, व्यायाम, घरगुती अर्थपास्त्र, पिपु संगोपन, संसाधन पास्त्र, वैद्यकपास्त्र, उद्वेगधंदे अपा विशयांचे शिक्षण दिले जात होते. स्त्रीयांना आरोग्य सुविधा मोफत दिल्या जात होत्या तसेच प्रसुती च्यावेळी विपेश आर्थिक मदत व सुविधा पुरवल्या जात होत्या. त्यामुळे बाल मृत्यूदर कमी झाला. अलिकडे प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्डब्यूरोच्या आकडेवारीनुसार बडोदे पहर सर्वात सुरक्षित व महिलांविशयीची गुन्हेगारी रोखण्याबाबत देपातील आदर्प पहर ठरले आहे. सयाजीराव महाराजांनी स्त्री वर्गासाठी केलेल्या कार्यामुळे स्त्रीयांमध्ये सामाजिक जागृती निर्माण झाली. स्त्रीयांना त्यांच्या हक्कांचे महत्त्व कळू लागले. स्त्रीवर्ग स्वावलंबी झाला. स्त्री-पुरूश समानतेला चालना मिळाली. स्त्रीवर्ग पारंपारिक रूढीमधून बंधनामधून मुक्त होण्यास मदत झाली. स्त्रीयांना त्यांचे मुलभूत हक्क व कर्तव्याची जाणीव होण्यास प्रोत्साहन मिळाले.

संदर्भसूची

१. आपटे दाजी नागेश, "श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) खंड-ए ए ए पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९३६.
२. चावडा व्ही.के. 'सयाजीराव गायकवाड' नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, १९८७. दादूमिया "श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड" श्रीगंधर्व वेदप्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, २०१०.
३. दांडेकर विष्वनाथ पांडुरंग 'सयाजीराव गायकवाड' ठोकळ प्रकाशन, पुणे, १९५३.
४. पवार निंबाजीराव "जेव्हा गुराखी राजा होतो," राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००८.
५. भांडबाबा "सयाजीराव गायकवाड यांची भाशणे खंड ए ए ए साकेत प्रकाशन, प्रा. लि. ११५, म. गांधीनगर, स्टेपनरोड, औरंगाबाद २०१३.
६. भांडबाबा "युगदृश्टा महाराजा," साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१३.
७. भांडबाबा "लोकपाळ राजा सयाजीराव," साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद २०१३.
८. भांडबाबा "सयाजीराव गायकवाड, महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर" साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद २०१३.
९. भांडबाबा "सयाजीराव गायकवाड-विचारधन," साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद २०१३.
१०. भांडबाबा "सयाजीराव गायकवाड निवडक कायदे अर्थात हुजूर हुकूम," साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद २०१३.
११. मूनवसंत 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली २००९.
१२. दैनिक लोकमत लेख
१३. दैनिक पुण्यनगरी लेख
१४. 'टाइम्स ऑफ इंडिया' डेलीन्यूज पेपर
१५. www.sayajiraogaekwad.com

गडचिरोली जिल्हयातील भात गिरणी कामगार : एक समस्या
प्रा. चंद्रशेखर वासुदेव प्यारमवार, विश्वशांती कनिष्ठ महाविद्यालय, सावली

प्रस्तावना : भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्वाचे स्थान असून उद्योगधंद्यांना दुयम स्थान प्राप्त झालेले आहे. कारण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा त्यानंतर उद्योगांचा फार मोठा वाटा आहे. भारतीय उद्योगधंदे कृषीवर निर्भर असून भारतीय कृषी ही मान्सुनच्या लहरीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे या देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच मुळात शेतीवर आधारीत आहे. या अर्थव्यवस्थेचा देशातील प्रत्येक माणसावर काही ना काही निश्चित असा परिणाम घडून येतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने नियोजनाला प्रारंभ केला व देशाच्या औद्योगिक विकासासाठी औद्योगिक धोरणेही स्विकारली आणि गरजेनुसार विभीन प्रकारचे औद्योगिक कायदे तयार केले. त्या अंतर्गत श्रमिकांचे कल्याण साधण्यासाठी व त्यांना सोयी सुविधा प्राप्त करून देण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नानाविध प्रकारचे प्रयत्न करण्यात आले. तरीपण ज्या व्यवसायाचे स्वरूप ग्रामिण व असंघटीत आहे आणि ज्या उद्योगांना औद्योगिक कायद्याचे विशेष पाठवळ नाही ते उद्योगधंदे व त्यात काम करणारा श्रमिक वर्ग आजही आर्थिक समस्यांच्या खाईत लोटलेला दिसतो व त्या अंगाने देश पातळीवर अनेक अध्ययन पण झाले.

प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय हा गडचिरोली जिल्हयातील भात गिरणी कामगार : एक समस्या हा असून भात म्हणजे तांदुळ. तांदुळ हा खाद्यपदार्थ धान या कृषी मालापासून प्रक्रिया करून केला जातो. धानापासून तांदूळ तयार करण्याचा व्यवसाय भारतात अनेक राज्यात चालतो. आसाम, बंगाल, बिहार, आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, महाराष्ट्र, समुद्र किनारपट्टी, व नद्यांची खारेपट्टी इत्यादी भुप्रदेशात भाताचे उत्पादन होते. जगाच्या भात उत्पादनापैकी २१ टक्के उत्पादन केवळ भारतात होते. भारतातील जवळपास ७५ टक्के लोकांचे दैनंदिन खाद्य भात हे असल्यामुळे त्यांच्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योग भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थापन झालेले आहे व त्यात कामगारांची संख्या फार विशाल प्रमाणात आहे. परंतु हा कामगार वर्ग असंघटीत व अप्रशिक्षित असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या कार्याचा योग्य मोबदला मिळत नाही. त्यांच्यासमोर अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्या आहेत त्या आर्थिक व सामाजिक समस्या जाणून घेवून त्या सोडविण्याच्या दृष्टीने काही उपाययोजना सुचविणे हा या प्रस्तुत शोधनिबंधाचे प्रयोजन आहे.

संशोधन आराखडा : वर्षनिहाय व तालुकानिहाय भातगिरण्याची संख्या (सन २००१ ते २०११)

अ. क्र	तालुके	०१	०२	०३	०४	०५	०६	०७	०८	०९	१०	११
१	गडचिरोली	०५	०५	०७	०८	०८	०९	११	१३	१४	१५	१५
२	कुरखेडा	०३	०४	०५	०७	०७	०९	०९	०९	१०	१२	१२
३	आरमोरी	०५	०६	०६	०८	०८	०९	१०	१०	११	१२	१२
४	कोरची	—	—	०१	०१	०२	०२	०४	०४	०५	०६	०६
५	धानोरा	—	—	०२	०२	०३	०३	०४	०६	०७	०८	०८
६	चामोर्शी	०३	०३	०४	०५	०५	०६	०८	०९	११	१२	१२
७	एटापली	०१	०१	०३	०३	०३	०४	०५	०७	०७	०८	०८
८	अहेरी	०१	०२	०३	०३	०३	०४	०५	०६	०७	०८	०८
९	सिरोंचा	०१	०१	०१	०२	०३	०३	०५	०६	०७	०८	०८
१०	भामरागड	—	०१	०१	०२	०२	०३	०५	०५	०६	०७	०७
११	वडसा	०५	०५	०६	०६	०८	०९	१०	१३	१५	१६	१६
१२	मुलचेरा	०१	०१	०१	०३	०३	०३	०४	०५	०७	०८	०८
	एकुण	२५	२९	४०	४९	५१	६४	८०	८६	१०७	१२०	१२०

स्रोत - जिल्हा उद्योग केंद्र, गडचिरोली २०११

नोंदणीकृत भात गिरण्यातील कामगारांची संख्यादर्शक सारणी सन २०११ नुसार

अ.क्र.	तालुका	भात गिरण्यांची संख्या	कामगारांची संख्या
१	गडचिरोली	१५	२२५
२	कुरखेडा	१२	१८०
३	कोरची	०६	९०
४	आरमोरी	१२	१८०
५	धानोरा	०८	१२०
६	चामोर्शी	१२	१८०
७	एटापल्ली	०८	१२०
८	अहेरी	०८	१२०
९	सिरोंचा	०८	१२०

१०	भामरागड	०७	१०५
११	वडसा	१६	२४०
१२	मुलचेरा	०८	१२०
	एकुण	१२०	१८००

एकुण भात गिरण्या : १२० कामगारांची संख्या : १८००

संदर्भ : जिल्हा उद्योग केंद्र, गडचिरोली २०११

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) गिरणीतील कामगारांच्या कामाचे तास, त्यांना मिळणारे वेतन व ती देण्याची पध्दती या बद्दल अभ्यास करणे.
- २) या व्यवसायातील काम करणाऱ्या श्रमिकांच्या निवास व्यवस्थेचा व त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा पडताळून पाहणे.
- ३) भात गिरणी श्रमिकांच्या कुटुंबाचा आकार लक्षात घेवून त्यांच्या कौटुंबिक प्राप्तीचा अभ्यास करणे.
- ४) श्रमिकांच्या एकुण मासिक मिळकत व त्यांच्या कौटुंबिक खर्च यांचा मेळ बसतो किंवा नाही याचा शोध घेणे.
- ५) गडचिरोली जिल्हयातील भातगिरणीत काम करणारे श्रमिक हे गरीबीच्या कोणत्या पातळीवर आहेत हे शोधणे.
- ६) भात गिरणीत श्रमिकांचे वर्षभरातील प्रत्यक्ष कामकाजाचे दिवस त्या बद्दल शोध घेणे.
- ७) श्रमिकांच्या कर्जबाजारीपणाचा व त्यांच्या कारणमिमांसेचा अभ्यास करणे.
- ८) शासकीय धोरणातील उणिवा व श्रमिकांच्या संघटनेतील उणिवा या संबंधित चिकित्सक अभ्यास करणे.
- ९) भातगिरणी व्यवसायात काम करणाऱ्या कामगारांच्या आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्याबाबत संशोधनाच्या आधारावर सूचना व शिफारशी करणे.

गृहितके :

- १) भातगिरणीत काम करणाऱ्या कामगारांचा आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक दर्जा खालावलेला आहे.
- २) औद्योगिक क्षेत्रातील विविध उद्योगातील कामगारांना मिळालेले कायद्याचे संरक्षण भात गिरणी कामगारांना दिले जात नाही.

३) भातगिरणी कामगार असंघटीत असून शासनाचे त्यांचेकडे दुर्लक्ष होत आहे.

४) भात गिरणी कामगारामध्ये प्रशिक्षित कामगारांची संख्या कमी आहे प्रशिक्षणाच्या सोयीचा अभाव आहे.

भात गिरणी कामगारांची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती : भात गिरणी कामगारांची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यासकरीता असतांना भातगिरणी कामगारांचा सामाजिक दर्जा कशा स्वरूपाचा आहे. तसेच समाजात त्यांना कशा स्वरूपाची वागणुक मिळत असते. समाजात जगत असतांना कुठल्या स्वरूपाच्या अडचणी येतात याबाबत अभ्यास करावयाचा असून त्याची आर्थिक स्थिती कशा स्वरूपाची आहे. त्यांच्या आर्थिक मिळकत मिळण्याचे साधन कोणते आहे. याचा उहापोह प्रस्तुत अध्ययनातून केला आहे. भातगिरणी कामगारांचे सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करतांना असे दिसून येते की, समाजात भात गिरणी कामगारांना पाहिजे त्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळत नाही तरी परंतु समाज त्यांना धार्मिक कार्यात समावून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. गिरणी कामगाराकडे पुरेसा वेळ मिळत नसल्याने धार्मिक कार्यात सहभाग होण्यास उत्सुक राहतात परंतु सहभागी होवू शकत नाही आणि समाजाचा गिरणी कामगाराकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन काही लोकांचा उत्तम प्रतिने तर काही हिनवृत्तीने पाहण्याचा आहे.

'शिक्षण हे वाघीणीचे दूध आहे' असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले होते परंतु भात गिरणी कामगार स्वतः उच्च शिक्षित नसल्यामुळे तो स्वतःचा बचाव करण्यासाठी गिरणी मालकासोबत आपले हक्क बजावू शकत नसल्याचे दिसून आले. तसेच ते आपल्या मुलांकडे पुरेसे लक्ष देवू शकत नाही कारण भात गिरणी कामगार दररोज १२ तास काम करीत असल्याने मुलांच्या शिक्षणात लक्ष देवू शकत नाही तसेच गिरणी कामगार स्वतः अशिक्षित असल्याने मुलांना शैक्षणिक माहिती व शिक्षण देण्यास असमर्थ ठरत असतात.

अध्ययन क्षेत्रात अध्ययन करतांना भात गिरणी कामगार आपल्या मिळकतीवर संतुष्ट नसल्याचे दिसून येते. गिरणीचा मालक त्यांच्या कडून जास्त मेहनत करवून घेवून कमी प्रमाणात मजुरी देत असतो त्यामुळे त्यांची आर्थिक बचत होण्यास मदत होत नाही त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे. भात गिरणी कामगारांना मजुरी खूपच कमी मिळत असल्याने सर्वप्रथम ते अन्न, वस्त्र यासारख्या बाबींवर लक्ष देत असतात.

भातगिरणी कामगारांना प्रभावीत करणारे घटक :

भातगिरणी कामगारांवर आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक घटकासोबतच इतरही घटकांच्या प्रभावाचे अवलोकन करण्यात आले आहे. भात गिरणीतील प्रत्यक्ष कामाचे दिवस, तास आणि कामगार प्रत्यक्ष करीत असलेल्या कामाचे तास यामध्ये तफावत असतांना दिसते. जास्तीत जास्त मजुर हे ८ तासापेक्षा जास्त काम करतांना दिसतात. कामाच्या तासासंदर्भातील शासकीय कायदा अधिकाधिक कामगारांना माहित आहे तर काही कामगारांना माहित नाही त्यामुळे त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा भात गिरणी मालक घेतांना दिसतात.

भात गिरणी कामगार आणि निवासाची व्यवस्था यांचा संबंध जोडत असतांना शासकीय नियमानुसार भात गिरणी उद्योग हे निर्माण अधिनियमात मोडत असल्यामुळे भात गिरणीत काम करणाऱ्या कामगारांच्या निवासाची व्यवस्था कारखान्यात करणे गरजेचे आहे. परंतु अधिकाधिक कामगार हे आपल्या स्वतःच्या घरी राहून ये-जा करीत असतात त्यामुळे वेह व पैसा या दोन्हीचा अपव्यवय होतो. जिल्हयात शेती व्यवसायाबरोबरच भातगिरणीचा व्यवसाय मोठया प्रमाणावर आहे. यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या सुध्दा मोठया प्रमाणावर आहे. भात गिरणीत काम करणारा कामगार हा स्थाई स्वरूपाचा नसतो त्यामुळे त्याला दैनंदिन मजुरीवर काम करावे लागते. गडचिरोली जिल्हयात काही मोठया तर काही लहान भातगिरण्या अस्तीत्वात आहेत. मोठया भातगिरण्यामध्ये वर्षभर रोजगार उपलब्ध होतो. तर काही भातगिरण्या हंगामानुसार चालणाऱ्या आहेत. त्यामुळे त्यामध्ये काम करणारा कामगार हा काही दिवस रिकामा असतो त्याचा परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर पडत असतो.

गडचिरोली जिल्ह्यातील जास्तीत जास्त कामगारावर कर्जाचा भार आहे. लग्न, शिक्षण, घरकार्य यासाठी भातगिरणी कामगार कर्जाची उचल करतांना दिसतात. सदर कर्जाचा भरणा करतांना त्यांना अनेक संकटाचा सामना करावा लागतो. व्यक्ती कितीही संपन्न असली तरी तारण ठेवल्याशिवाय त्या व्यक्तीला कर्ज मिळू शकत नाही.

भात गिरणी कामगारांच्या असंघटीत स्वरूपाचा प्रभाव अधिक प्रमाणात पडलेला दिसतो. भातगिरणी कामगार असंघटीत, अप्रशिक्षित अडाणी असल्यामुळे भात गिरणी कामगारांची संघटना निर्माण झालेली नाही त्यामुळे ते आपल्या मागण्या मालकाकडून प्राप्त करवून घेत नाही. तसेच कामगार कायद्याचा प्रभाव कामगारावर पडलेला दिसून येत नाही. अधिकाधिक कामगारांना कायद्याची जाणीव नाही. कामगार कायद्याचा अभाव दिसून येतो कारण भातगिरणी कामगार हा निष्कर्ष :

- १) भात गिरणीत काम करणाऱ्या कामगारांचा आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक दर्जा खालावलेला आहे.
- २) भात गिरणीत काम करणाऱ्या मजुरांच्या जीवनमानाचा दर्जा खालावलेला आहे.
- ३) भात गिरणी कामगार मनोरंजनाचे साधन व चैन्या वस्तु वापरण्यात असमर्थ असल्याचे दिसते.
- ४) भात गिरणी कामगारांच्या श्रमिक संघटना निकामी असल्याचे दिसते.
- ५) भात गिरणी कामगाराकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन प्रतिम स्वरूपाचा व वास्तव्याचा दर्जा खालावलेला आहे. त्याचप्रमाणे त्यांचे आरोग्य धोक्यात आहे.
- ६) किमान वेतन कायदा व निर्माणी अधिनियमातील तरतुदींना बगल देवून कारखानदार भात गिरणी कामगारांना कमीत कमी वेतनात अधिकाधिक श्रम करवून घेतात त्याचा विपरित परिणाम कामगारांच्या आरोग्य आर्थिकता यावर होतांना दिसतो.
- ७) भातगिरणी कामगारांची आर्थिक स्थिती निट नसल्याने अनेक प्रकारच्या कर्जाच्या माध्यमातून ती पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात ज्यामुळे सावकारी पाशात अडकण्याची स्थिती अध्ययन क्षेत्रातून समोर येते.
- ८) भातगिरणी कामगार अप्रशिक्षित असल्याने यंत्रसामुग्री विपयीची अजागृतता त्यांच्या जीवनावर वाईट परिणाम पाडून जाते.

सुचना व शिफारशी :

- १) शासकीय कायदानुसार कामगारांना वेतन देण्यात यावे व शासनाने ठरवून दिलेल्या वेळेपेक्षा अधिक काम कारखान्यात घेतले जावू नये यासाठी योग्य त्या नियंत्रणाची व्यवस्था शासनाकडून करण्यात यावी.
- २) कामाच्या तासाव्यतिरिक्त काम होत असल्यास मजुरांना कामाचे अतिरिक्त मानधन देण्यात यावे.
- ३) कामगारांना कामावर ठेवण्याचे अगोदर प्रशिक्षण देण्यात यावे.
- ४) कामगारांच्या निवासाची, दळणवळणाची, मनोरंजनाची व्यवस्था कारखान्याच्या परिसरात करण्यात यावी.
- ५) कामगारांच्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय मालकाकडून करण्यात यावी. कामगारांच्या मुलांना आवश्यक त्या शैक्षणिक सोयी देण्यात याव्यात.
- ६) शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे मिळणारे संपूर्ण लाभ कामगारांना मिळावेत यासाठी शासन व मालकाकडून प्रयत्न करण्यात यावे.
- ७) कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करण्यासाठी वेळोवेळी त्यांना मार्गदर्शनाची व्यवस्था करण्यात यावी.
- ८) शासनाकडून आणि मालकाकडून त्यांना आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.
- ९) कारखान्यातील परिसर स्वच्छ व सुंदर राहण्यासाठी योग्य तो प्रयत्न करण्यात यावे.
- १०) कारखानदारांनी आपली यंत्रसामुग्री अद्यावत ठेवावे.
- ११) कारखानदाराकडून मजुरांच्या जीवन सुरक्षेसंबंधी योजना राबविण्यात याव्यात.
- १२) भातगिरणी कामगार निरक्षर, अल्पशिक्षित असल्यामुळे शासनाने त्यांना कामगार कायद्याविषयी जाणीव करून द्यावी.
- १३) कामगारांना कारखानदाराडून कर्ज उपलब्ध करण्यासाठी योग्य ती व्यवस्था करण्यात यावी.
- १४) कामगारांना नियमित स्वरूपात कामावर ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.
- १५) कामगारांना वेतन देतांना बँक प्रणालीच्या वापरावर भर देण्यात यावा.

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) डॉ. ढमढेरे एस.व्ही. "भारतीय अर्थव्यवस्था" डायमंड पब्लिकेशन, पूणे २००८
- २) मिश्र,पूरी, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, २००६
- ३) रूद्र, दत्त एवं सुदंरम, 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस. चंद प्रकाशन, २००६
- ४) डॉ. कन्हाडे बि.एम., 'सामाजिक संशोधन पध्दती' पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
- ५) डॉ. आगलवे प्रदिप, 'संशोधन पध्दतीशास्त्रे व तंत्रे, विद्या प्रकाशन नागपूर २०००
- ६) डॉ. शर्मा के.के. 'संदर्भ महाराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टिकोन', इंटेलेक्चुअल बुक ब्यूरो, भोपाळ
- ७) जिल्हा सामाजिक, आर्थिक समालोचन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई, गडचिरोली

जिल्हा

- ८) मृदगंध 'गडचिरोली जिल्हा वर्धापन दिन विशेषांक, देशोन्नती २०१०
- ९) Wilkinson and Bhandarkar, Methodology and Techniques of Social Research, Himalaya Publishing House, Bombay 1994
- १०) Dr. Deshpande S.A., 'Rice Milling Industry in Vidharbha - Ph.D. Thesis

भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : काही प्रमुख कारणे

कु.साधना रामचंद्र काळे

जनसंवाद व पत्रकारीता विभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

गोधवारा : जगातील एक विकसनशील देश म्हणून ओळखला जात असलेल्या भारत देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची भयानक समस्या एक राष्ट्रीय आव्हान बनली आहे. देशातील आधाडीच्या प्रसारमाध्यमांनी मागील शतकाच्या अखेरच्या दशकात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या संवेदनशील समस्येवर आवाज उठवून या समस्येकडे सरकारी यंत्रणेचे लक्ष वेधले. परिणामी सन १९९० च्या मध्यावधीपासून देशातील सरकारी यंत्रणेने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची अधिकृतपणे नोंद घेण्यास सुरुवात केली. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या समस्येवर देशभरातील विद्वान चिंतन करू लागले. एवढेच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय समुदायाचेही या समस्येकडे लक्ष वेधले गेले. यातून देशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे वास्तव स्वरूप समाजासमोर मांडले जाऊन त्यांच्या कारणांचाही शोध सुरू झाला. भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या समस्येचे वास्तव जाणून घेणे आणि देश-विदेशातील विद्वानांच्या आकलनातून समोर आलेल्या भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणांचा परामर्श घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तावना : पुरातन काळापासून भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही भारताची कृषीप्रधानता कायम असून भारतातील बहुसंख्य लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. भारतातील जवळपास ६० टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. एवढेच नव्हे तर भारतीय अर्थव्यवस्थेत जवळपास ५३ टक्के वाटा केवळ कृषी क्षेत्राचा असल्यामुळे ^[१] शेती व्यवसाय हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य घटक बनला आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत अनन्यसाधारण स्थान असलेला शेती हा व्यवसाय करणारा भारतीय शेतकरी मात्र अनेक समस्यांनी ग्रासलेला असून आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल राहिलेला आहे. अशा अडचणींचा सामना करण्यास भारतीय शेतकरी अनेकवेळा हतबल ठरत आहे. परिणामी अशा हतबल परिस्थितीत अनेक शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग स्विकारतात हे देशातील शेतकऱ्यांची शोकांतिका आहे.

साधारणतः इ. स. १९९० नंतरच्या दशकात भारतातील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करण्याच्या प्रमाणात अधिक वाढ झालेली दिसून येते. मागील दहा वर्षांच्या काळातील भारतातील शेतकऱ्यांचे आत्महत्यांचे सरासरी प्रमाण दर लाख लोकसंख्येला १.४ ते १.८ एवढे आहे. ^[२] ^[३] भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयांतर्गत असलेल्या राष्ट्रीय अपराध नोंदणी विभागाने नुकत्याच प्रसिध्द केलेल्या सन २०१४ च्या अहवालात, अहवाल सालात म्हणजेच सन २०१४ मध्ये देशातील ५६५० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे नमुद केले आहे. तर भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे सर्वाधिक प्रमाण सन २००४ सालात १८२४१ एवढे प्रचंड आहे. ^[४] भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे वरील प्रमाण पाहता, भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या सर्वांना भेडसावणाऱ्या भयानक राष्ट्रीय समस्येचे वास्तव जाणून घेणे आणि एकेकाळी सुखी व समृद्ध असलेला शेतकरी आज आत्महत्या करण्याइतपत मानसिकदृष्ट्या वैफल्यग्रस्त का होते आहे? याच्या प्रमुख कारणांचा शोध घेणे आवश्यक वाटते.

शेतकरी आत्महत्या : काही ऐतिहासिक संदर्भ : भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या करण्याइतपत मानसिक विफलता येण्याची सुरुवात ब्रिटिश आमदानीच्या काळात झाल्याचे काही ऐतिहासिक संदर्भ आढळतात. शेतीच्या पारंपारीक पध्दतीत झालेला बदल हे त्याचे मूळ कारण आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश सरकारची सत्ता खऱ्या अर्थाने भारतात स्थिरावली. ब्रिटिशपूर्व काळात शेतीचा फारसा विकास झाला नसला तरी पारंपरिक पध्दतीने शेती करणारा शेतकरी मात्र स्वयंलंबी व स्वयंपूर्ण असल्यामुळे सुखी होता. समाजाच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा भागविण्याची क्षमता शेती व्यवसायात होती. इस्लामी शासकांचे काही अपवाद वगळता शेतकऱ्यांवर डोईजड कर आकारणीचे फारसे प्रकार भारतात घडत नव्हते अथवा करवसूली व्यतिरिक्त राज्यकर्त्यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनात व परंपरागत समाजरचनेत फारसा हस्तक्षेप होत नव्हता.

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थिरावल्यावर विशेषतः एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व समाज व्यवस्थेवर बदलत्या शासनव्यवस्थेचे परिणाम जाणवू लागले. ब्रिटिशांनी भारतात लागू केलेल्या नव्या जमीन महसूल धोरणामुळे जमीन महसूलाच्या दरात विलक्षण वाढ झाली. शिवाय जमीन महसूल धान्याच्या ऐवजी रोख रकमेच्या स्वरूपात सरकारात भरण्याची सक्ती सुरू झाली. परिणामी शेतकऱ्यांना रोख रकमेच्या स्वरूपात मोबदला मिळवून देणाऱ्या नगदी पिकांच्या उत्पादनाकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला. त्यामुळे शेती व्यवसायाचे पूर्वापार चालत आलेले पारंपरिक स्वरूप बदलून गेले. शेतीच्या व्यापारीकरणाची सुरुवात झाली. यापूर्वी उदरनिर्वाहाचे साधन असलेली शेती व्यावसायात परावर्तित होऊन त्यात फायद्या-तोट्याचा विचार सुरू झाला. काही कारणाने शेती पिकांचे नुकसान झाले तरी ब्रिटिशांच्या नव्या जमीन महसूल पध्दतीत सरकारकडून शेतकऱ्यांना कसलीही माफी अथवा सवलत देण्याची तरतूद नव्हती. याऊलट कोणत्याही कारणाने जमीन महसूल थकल्यास शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेऊन त्या लिलावाद्वारे विकण्याचा सरकारला अधिकार होता. परिणामी शेतकरी वेळेवर जमीन महसूल भागविण्यासाठी खाजगी सावकारांकडून भरमसाठ व्याजदराने कर्ज काढू लागले. हळूहळू कर्जाचा बोजा डोईजड झाल्याने वैफल्यग्रस्त झालेला शेतकरी उपासमारीने मरू लागले किंवा आत्महत्या करू लागले. ^[५] अशा पध्दतीने मृत्यूमुखी पडलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण इ. स. १८९७ मध्ये मध्य प्रांतात दर एक लाखास ७९ तर मुंबई प्रांतात ३७ एवढे होते. ^[६]

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे ऐतिहासिक संदर्भ जरी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आढळून येत असले तरी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांबाबत प्रसिध्दी माध्यमांनी विशेषतः ख्यातनाम पत्रकार पलागुम्मी साईनाथ यांनी आवाज उठविल्याची दखल घेऊन इ. स. १९९० च्या मध्यावधीपासून सरकारने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची अधिकृत नोंद घेण्यास सुरुवात केली. ^[७] तथापी इ. स. २००० पासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांकडे आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे लक्ष वेधले जाऊन त्या रोखण्यासाठी भारत सरकार पुढाकार घेवू लागले. ^[८]

भारतातील शेतकरी आत्महत्यांचे वास्तव : सामाजिक बांधिलकी जपत वाटचाल करणाऱ्या 'सकाळ माध्यम समूह' ने दुष्काळाची दाहकता जाणून घेण्यासाठी मराठवाडा भागातील आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबांचे घरोघरी जाऊन नुकतेच बारकाईने एक सर्वेक्षण केले आहे. 'सकाळ' च्या शहर, जिल्हा, तालुका व गावपातळीवरील ९१ बातमीदारांनी तब्बल ४० दिवस सर्वेक्षण करून आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबांची सविस्तर माहिती गोळा केली. शिवाय गावातील इतर कुटुंबांशीही संवाद साधला ^[९] त्यातून त्यांना आढळून आलेल्या माहितीनुसार मराठवाडा विभागातील केवळ बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, औरंगाबाद, लातूर, परभणी, जालना व हिंगोली या आठ जिल्ह्यातील १,१०९ शेतकऱ्यांनी सन २०१५ या वर्षात आत्महत्या केल्या आहेत तर सन २०१६ या वर्षात दि. २२ फेब्रुवारी, २०१६ पर्यंत वरील आठ जिल्ह्यातील १३९ शेतकरी आत्महत्येचे शिकार ठरले आहेत ^[१०]. 'सकाळ माध्यम समूह' च्या या सर्वेक्षणातून पुढे आलेले शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे हे भयानक वास्तव उदाहरणादाखल केवळ मराठवाडा विभागातील काही जिल्ह्यांचे असले तरी थोड्याफार फरकाने देशातील अवर्षणप्रवण भागातील परिस्थिती अशीच आहे.

भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाच्या राष्ट्रीय अपराध नोंदणी विभागाच्या सन २०१४ च्या अहवालानुसार या वर्षात देशातील एकूण ५६५० शेतकरी आत्महत्येचे बळी ठरले आहेत. राज्यनिहाय विचार करता या वर्षात शेतकऱ्यांच्या सर्वाधिक २५६८ आत्महत्या महाराष्ट्रात झाल्या. त्याखालोखाल तेलंगणा राज्याचा क्रमांक लागतो, या राज्यात ८९८, मध्य प्रदेशात ८२५, छत्तीसगडमध्ये ४४३ तर कर्नाटकात ३२१ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. ^[१०] शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे वरील राज्यनिहाय प्रमाण विचारात घेता देशातील आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांपैकी जवळपास ९० टक्के शेतकरी या पाच राज्यातील आहेत. तसेच देशातील सरासरी प्रत्येक १०० गावातील एक शेतकरी आत्महत्याग्रस्त ठरला आहे.

शेतकरी आत्महत्यांची प्रमुख कारणे : शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे निश्चित असे एक कारण स्पष्टपणे सांगता येत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची तळमळ वाटणाऱ्या काही ख्यातनाम पत्रकार व प्रसार माध्यमांनी आवाज उठविल्यानंतर या संवेदनशील प्रश्नावर चिंतन सुरू झाले. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या प्रश्नावर संवेदनशीलतेने चिंतन व संशोधन करणाऱ्या कांही कार्यकर्त्यांनी व विद्वानांनी शेतकरी आत्महत्यांची कांही विवादित कारणे दिली आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने बदलत्या ऋतूमानामुळे अनियमित पर्जन्यमान व त्यामुळे होणारे पिकांचे नुकसान, कर्जचा डोईजड बोजा व त्यातून येणारा मानसिक तणाव, पारंपरिक पिकपध्दतीतील बदलामुळे शेतीचा वाढता खर्च, शेती व्यावसायाबाबत सरकारचे उदासीन धोरण, वैयक्तीक व कौटुंबीक समस्या अशा कांही कारणांचा समावेश होतो. ^(११) ^(१२)

भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाच्या राष्ट्रीय अपराध नोंदणी विभागाने आपल्या अहवालात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कांही प्रमुख कारणांचा उल्लेख केला आहे. त्यानुसार कर्जबाजारीपणा हे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमुख कारण असून होणाऱ्या आत्महत्यांपैकी २०.६० टक्के आत्महत्या याच कारणाने होतात. याशिवाय कौटुंबिक समस्यांच्या कारणाने २०.१० टक्के, नापिकिला कंटाळून १६.८० टक्के, आजारपणाच्या कारणाने १३.२० टक्के तर व्यसनाधिनतेमुळे ४.९० टक्के आत्महत्या होतात असे निरीक्षण नोंदविले गेले आहे. ^(१३) यावरून शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या एकूण आत्महत्यांपैकी ७२.४० टक्के आत्महत्या केवळ वरील पाच प्रमुख कारणांमुळे होतात असे दिसते.

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा परामर्श घेण्याच्या उद्देशाने चेन्नईतील "नंदिनी व्हाईस फॉर दि डिप्राईव्हड" या स्वयंसेवी संस्थेने नुकतीच "भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कशा रोखता येतील ?" या विषयावर राष्ट्रीय स्तरावर एका निबंध स्पर्धेचे आयोजन केले होते. या निबंध स्पर्धेत सहभागी झालेल्या स्पर्धकांच्या लेखनीतून भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची कांही कारणे पुढे आली आहेत. त्यानुसार भारतातील शेती हे असंघटीत क्षेत्र असून यात पिक लागवड, जलसिंचन व पिक काढणी तंत्र याबाबत कोणत्याही स्वरूपाचे संस्थात्मक अथवा संघटनात्मक नियोजन नाही. शेतीसाठी योग्य वेळी व पुरेशा प्रमाणावर वित्त पुरवठा उपलब्ध होत नाही. शिवाय सरकारने निर्धारित केलेले शेती मालाचे हमीभाव गरीब शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होते.

भारतातील बहुसंख्य शेतकरी हे किमान दोन एकर पेक्षा कमी क्षेत्र असलेले अल्पभूधारक शेतकरी आहेत. अशा शेतकऱ्यांना पिक लागवड आर्थिक फायद्याची ठरत नाही. त्यामुळे ते असुरक्षित बनतात. शेतीमालाच्या बाजारपेठेत दलालांमार्फत शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक पिळवणूक होते. शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीमालाचा रास्त मोबदला मिळत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होऊन तो कर्जबाजारी होतो. यावर उपाय म्हणून केंद्र व राज्य सरकारांनी शेतकऱ्यांसाठी अनेक कल्याणकारी योजना आणल्या असल्या तरी त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणी अभावी त्यांचा लाभ शेतकऱ्यांच्या बांधापर्यंत पोहोचत नाही. त्यामुळे भारतातील शेतकरी मानसिक दृष्ट्या वैफल्यग्रस्त होऊन आत्महत्येसारख्या मार्गाकडे वळतो हे खरे वास्तव आहे. अशी कांही निरीक्षणे या निबंध स्पर्धेतील सहभागी स्पर्धकांनी नोंदविली आहेत.

सारांश :

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या संवेदनशील प्रश्नावर मागील कांही वर्षांतील चिंतनातून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची अनेक कारणे पुढे येत आहेत. यावर संशोधन व चिंतन करणाऱ्या अनेक ख्यातनाम विद्वानांनी नमुद केलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या विविध कारणांचा अभ्यास केला असता कर्जबाजारीपणा, नापिकी, कौटुंबिक समस्या, व्यसनाधिनता, आजारपण, शेती क्षेत्रातील असंघटन, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची आर्थिक अव्यवहार्यता, दलालांकडून शेतकऱ्यांची होणारी आर्थिक पिळवणूक, सरकारी योजनांच्या योग्य अंमलबजावणीचा अभाव यामुळे भारतीय शेतकरी आर्थिक अडचणीने ग्रासला जाऊन तो मानसिक दृष्ट्या वैफल्यग्रस्त होतो आणि तीच मानसिक विफलता त्याला आत्महत्येच्या मार्गाला घेऊन जाते असे म्हणता येईल.

संदर्भ :

1. Alamgir, Jalal (2008), India's Open Economy Policy, Routledge. ISBN 978-0-415-77684, p-4.
2. Gruere, G and Sengupta, D. (2011), Bt Cotton and Farmer Suicides in India : An Evedence Bassed Assessment, The Journal of Development Studies, 42 (2), pp 316.
3. Gruere, G and Sengupta, D. (2011), Bt Cotton and Farmer Suicides in India : An Evedence Bassed Assessment, The Journal of Development Studies, 42 (2), pp 337.
4. National Crime Reports Bureau, ADSI Report Annual-2014, Government of India, Page-242, Table-2.11
5. Laxman, Satya. (1998), Colonial Encroachment and Popular Resistance : Land Survey and Settlement Operation in Berar : 1860-1877, Agricultural History, Vol 72, No. 1. Pp 55-56.
6. Ghose, Ajit (1982), Food Supply and Starvation : A Study of Famines with Reference to the Indian Subcontinent, Oxford Economic Papers, Vol.34, Issue 2, pp 368-389.
7. Sainath, Pulagumi, Everybody Loves a Good Drought : Stories from India's Poorest Districts, Penguin Books, ISBN 0-14-025984-8.
8. शेतीचे झाले सरण, दैनिक सकाळ, सोलापूर, रविवार दि. २८ फेब्रुवारी, २०१६, पृष्ठ क्र. ४.
9. शेतीचे झाले सरण, दैनिक सकाळ, सोलापूर, रविवार दि. २८ फेब्रुवारी, २०१६, पृष्ठ क्र. ४.
10. Waldman, Amy, (6th June, 2004). "Debts and Drought Drive India's Farmers to Despair" New York Times. Retrieved on 2nd May, 2010.
11. National Crime Reports Bureau, ADSI Report Annual-2014, Government of India, Page-242, Table-2.12.
12. Schurman, R. (2013), Shadow Space, Suicides and Predicament of Rural India, Jurnal of Peasant Studies, 40 (3), pp 597-601
13. Das, A, (2011), Farmers Suicide in India, Implications for Public Mental Health, International Jurnal of Social Psychiatry, 57 (1), pp-21-29.

व्रतखंडात धार्मिक व्रते, अनुष्ठाने, उपवास हयांचे वर्णन आहे. दानखंडात दानाचे महात्म्य सांगितले आहे. तिर्थाखंडात हिंदूची तिर्थक्षेत्रे, तिर्थायात्रेचे महत्त्व विषय केले आहे. मोहाखंडात आत्म्याच्या मुक्तीचा मार्ग स्पष्ट केला आहे.

हेमाद्रीच्या पध्दतीनुसार बांधलेल्या मंदिराला हेमाडपंथी मंदिर म्हणून ओळखले जाते. केवळ दगडांचा उपयोग करून बांधलेल्या या वस्तू म्हणजे शिल्पकलेचा एक चमत्कार आहे. विदर्भात प्रत्यक्ष राजा हाच सुप्रसिध्द कवी असल्याचे राजा भोजचे उदाहरण आगळेवेगळे आहे. त्याचे चंपुरामायण नावाचे काव्य प्रसिध्द आहे. व-हाडच्या दृष्टीने महानुभाव पंथाचे विशेष महत्त्व आहे. या पंथाची काशी रिध्दपूर ही अमरावती जिल्ह्यात आहे. श्री चक्रघर स्वामींचे वास्तव्य व-हाडातील रामटेक, लोणार, सालबर्डी, रिध्दपूर इ. ठिकाणी होते. महानुभाव साहित्यात तत्कालीन सामान्य लोकांचे चित्रण आल्यामुळे व-हाडातील समाजजिवनाचे चांगले दर्शन होते. पुढे हळूहळू संपूर्ण यादवांचे साम्राज्य लयास गेले आणि व-हाड कायमचा मुसलमानी अमलाखाली गेला. संपन्न असलेल्या व-हाड प्रांताला सोन्याची कु-हाड म्हणत असत.

निष्कर्ष :

प्राचीन काळातील व-हाडचा सांस्कृतिक इतिहास याची माहिती मिळण्यास साहित्याचा मोठा वाटा आहे. लिखित साहित्यातून सातवाहन, वाकाटक, कलचुरी, राजकूट, यादव या घराण्यांनी व-हाडच्या सांस्कृतिक इतिहासात मोलाची भर घातली. साहित्य हा समाजाचा चेहरा असतो. साहित्यातून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा विविध पैलूंचा प्रकाश पडतो. काव्य हे मानवी मनाचे प्रतिबिंब आहे. तर नाटक आपल्याला माणूस घडवायला शिकवतो. वाकाटकांची राजधानी असलेले वत्सगुल्म आजचे वाशिम शिक्षणाच्या दृष्टीने मोठे केंद्र होते. साहित्यातून दक्षिण भारताची माहिती मिळते. सातवाहन, वाकाटक, राजकूट, चालुक्य ह्या प्रमुख घराण्यातील सम्राट उच्चशिक्षित, लेखक, कवी, कलाकार होते. स्वतःच लेखक असल्यामुळे त्यांनी आपल्या दरबारात विद्वानांना उदार आश्रय देवून त्यांच्याकडून अजरामर कलाकृतीची निर्माती करवून घेतली. तसेच निसर्गाचे व पर्यावरणाचे महत्त्व कवींनी आपल्या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भग्रंथ -

१. दक्षिण भारताचा इतिहास सातवाहन ते यादव - प्रा. अनिल सिंगारे
२. विदर्भाचा इतिहास - लेखक - डॉ. श. गो. कोलारकर
३. विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास - डॉ. नत्थुलाल गुप्त
४. इतिहास प्राचीन काळ खंड १ महाराष्ट्र राज्य ऍझेटिअर

जन लोकपाल आंदोलन

प्रा. उदयकुमार ना. लाड

श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज माळवाडी - कोतोली, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

.....

प्रास्ताविक : अरब देशांमध्ये २०११ या वर्षात हुकूमशाही व जुलमी राजवटीविरुद्ध जनतेने आंदोलने उभारली. याची सुरुवात ट्युनिशियापासून झाली व नंतर इजिप्त, लिबियातील राजवटींचा पाडाव करण्यात आला. आज त्या ठिकाणी लोकशाही प्रस्थापनेचे प्रयत्न सुरु आहेत. सिरियामधील संघर्ष अजूनही सुरु आहे. याच कालखंडातील भारतातील लोकशाही राजकीय व्यवस्थेसमोर प्रमुख समस्या असणाऱ्या भ्रष्टाचाराच्या प्रश्नावरून अण्णा हजारे यांनी जनलोकपाल आंदोलन सुरु केले. या आंदोलनाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील भ्रष्टाचाराची समस्या :

आज भारतातील कोणत्याही वर्तमानत्राच्या पहिल्या पानावर घोटाळ्यांची माहिती वाचायला मिळते. या घोटाळ्यातील रक्कमेचे आकडे वाचून सामान्य भारतीय नागरिक थक्क होत आहे. उदा. दूजी स्पेक्ट्रम घोटाळा १.७६ लाख कोटी, राष्ट्रकुल क्रीडारमर्धा ९०० कोटी, कर्नाटकातील खानकाम घोटाळा १८०० कोटी, कृपाशंकर सिंह यांची बेहिशेबी मालमत्ता, महाराष्ट्रातील आदर्श गृहनिर्माण घोटाळा यांच्या जोडीने वाळू माफिया, खान माफिया, जमीन माफिया, पाणी माफिया हे देशाच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विनाश करीत आहेत. परवाच मध्यप्रदेशामध्ये दगड माफियांनी नरेंद्रकुमार या आय.पी.एस. अधिकाऱ्याला ट्रॅक्टरखाली चिरडण्यात आले. या सर्व कोलाहलामध्ये सामान्य भारतीयांची रोजच्या जगण्यामध्ये छोट्या छोट्या कामासाठी होणारी अडवणूक, त्यासाठी द्यावी लागणारी लाच, होणारा मनस्ताप, अधिकाऱ्यांची अरेरावी हा नित्याचा अनुभव आहे.

सी.बी.आय. चे संचालक ए.पी. सिंह यांनी दिलेल्या माहितीनुसार भारतीयांनी परदेशात अंदाजे ५०० अब्ज डॉलर्स इतकी रक्कम ठेवली आहे. ही रक्कम भारताच्या परकीय कर्जापेक्षाही जास्त आहे. यावरून भारतातील भ्रष्टाचाराच्या व्याप्तीची कल्पना येवू शकते. यातूनच भारतीय जनतेमध्ये विशेषतः तरुणवर्गामध्ये मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाला आहे.

भारतातील भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी केलेल्या तरतुदी :

भारताच्या विकासातील राष्ट्रीय व प्रशासकीय भ्रष्टाचार हा मोठा अडथळा आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी वेळोवेळी अनेक प्रयत्न झाले आहेत. त्यामध्ये भारतीय दंड विधानातील तरतुदी, भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा १९४७, सनदी सेवक वर्गाच्या सेवा विषयक अटी, केंद्रीय दक्षता आयोग १९८८ चा भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदा इ. तरतुदींच्या माध्यमातून भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी केलेल्या आहेत. याबरोबरच भ्रष्टाचाराला प्रभावीपणे आळा घालण्यासाठी लोकपाल कायद्याची निर्मिती करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत.

लोकपाल व लोकायुक्त :

आधुनिक काळात स्कॅंडिनेव्हियन देशांमध्ये लोकपाल या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. १८०९ साली स्विडनमध्ये असा अधिकारी नेमण्यात आला. भारतात वस्त्रिक, जव आणि बाब्द परंपरेत लोकपालची संकल्पना आढळते. भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी देशात एक स्वतंत्र यंत्रणा असावी याबाबत पंडीत जवाहरलाल नेहरू आग्रही होते. त्यांच्या सूचनेवरून १९६२ साली तिसऱ्या अखिल भारतीय कायदा परिषदेत एकमताने ठराव पास झाला होता. त्यानंतर प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने १९६६ साली लोकपाल व लोकायुक्त नेमण्याची शिफारस केली होती. त्यानुसार १९६८ साली लोकपाल विधेयक संसदेत मांडण्यात आले. परंतु लोकसभा बरखास्त झाल्याने ते मंजूर झाले नाही. त्यानंतर १९६९, १९७१, १९७७, १९८५, १९८९, १९९६, १९९८ मध्ये लोकपाल विधेयक मांडले. परंतु ते विविध कारणांमुळे मंजूर झाले नाही.

भारतात प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या शिफारशीनुसार काही राज्यांनी लोकायुक्तांची नियुक्ती केली आहे. महाराष्ट्र राज्य लोकायुक्त व उपलोकायुक्त अधिनियम, १९७१ हे विधेयक महाराष्ट्र विधीमंडळाने मंजूर केले. त्यानुसार १९७२ साली निवृत्त न्यायाधीश श्री. एस. पी. कोतवाल यांनी महाराष्ट्राचे पहिले लोकायुक्त म्हणून नेमणूक करण्यात आली. महाराष्ट्रात लोकायुक्तांचे अधिकार फारच मर्यादीत आहेत. भारतात १७ राज्यात लोकायुक्तांचे पद निर्माण केले आहे.

जन लोकपाल आंदोलन :

ज्येष्ठ समाजसेवक अण्णा हजारे यांनी भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी अधिक कठोर कायदे करावेत असा आग्रह धरला आहे. त्यासाठी भारतात लोकपाल विधेयक मंजूर करावे म्हणून एप्रिल २०११ मध्ये दिल्लीत आंदोलन केले. या कायद्याचा मसुदा जनतेला विश्वासात घेऊन करावा अशी आंदोलकांची मागणी होती. त्यानुसार सरकारचे पाच प्रतिनिधी व जनतेचे पाच प्रतिनिधी यांची संयुक्त समिती नेमण्यात आली. परंतु विधेयकातील तरतुदींबाबत मतभेद निर्माण झाले. सरकारने पावसाळी

अधिवेशनात ०४ ऑगस्ट २०११ रोजी सरकारी लोकपाल विधेयकाचा मसुदा संसदेत मांडला. या मसुद्याला अण्णा व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी जोरदार विरोध केला व १६ ऑगस्ट पासून दिल्लीत उपोषण करण्याचा निर्णय जाहीर केला. यावेळी नागरी समितीने विधेयकाचा मसुदा तयार केला. त्याला जनलोकपाल असे म्हटले जाते. अण्णा हजारेच्या आंदोलनाला भारतातील जनतेमधून विशेषतः शहरी तरुण वर्गामधून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला. जन लोकपाल विधेयकात पंतप्रधान, न्याय व्यवस्था, सी.बी.आय., कारवाईचे अधिकार, विशेष न्यायालयांची स्थापना इ. मुद्द्यांचा समावेश करण्यात आला होता. शेवटी २८ ऑगस्ट रोजी तडजोड होवून उपोषण सोडण्यात आले. सरकार बरोबर झालेल्या तडजोडी मध्ये १) सर्व सरकारी कार्यालयात नागरी सनद नसावी. २) सर्व सरकारी कर्मचाऱ्यांचा लोकपालाच्या कक्षेत समावेश आणि ३) प्रत्येक राज्यात लोकायुक्तांची नियुक्ती या तीन मागण्या संसदेने मान्य केल्या आणि संसदेच्या समितीकडे जनलोकपालचा मसुदा पाठविण्यात आला. नंतर हिवाळी अधिवेशनात लोकसभेत लोकपाल विधेयक मंजूर करण्यात आले. परंतु त्याला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला नाही. राज्यसभेत त्याला अजून मंजुरी मिळालेली नाही. त्यामुळे या विधेयकाचे भवितव्य सध्या सुरु असणाऱ्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात ठरेल.

जन लोकपाल आंदोलनाचे स्वरूप :

सरकारला व विधीमंडळाला एखाद्या प्रश्नाचे गांभीर्य लक्षात आणून देण्यासाठी जन आंदोलन करावे लागते. भारतात स्नातंत्र्यपूर्व काळापासून म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली जन आंदोलने उभी राहिली आहेत. स्नातंत्र्यानंतर जयप्रकाश नारायण यांनी १९७४-७५ साली जन आंदोलन उभे केले.

अण्णा हजारेंनी जन लोकपालच्या मुद्यावरून लोकांच्यात जनजागृती घडवून देशातील जनतेला एकत्र केले. तसेच भ्रष्टाचार व भ्रष्ट शासन यंत्रणेचा मुद्दा ऐरणीवर आणला. या आंदोलनात लक्षावधी भारतीय सहभागी झाले. परंतु कोठेही हिंसा झाली नाही. या आंदोलन काळात सरकारने सुरुवातीला आडमुठी व उपेक्षेची भूमिका घेतली. सरकारच्या प्रवक्त्यांकडून आंदोलकांची खिल्ली उडवण्याचा प्रयत्न झाला. तसेच आंदोलकांनीही अवास्तव मागण्या केल्याने कोंडी निर्माण होवून तडजोडीस विलंब झाला. राजकारणापासून दूर राहणारा शहरी मध्यमवर्ग या आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला. या आंदोलनात आधुनिक संपर्क साधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. त्यामध्ये दूरचित्रवाहिन्या, फेसबुक, ई-मेल, व्हिटर, यु-ट्युब, एस.एम.एस. अशी साधने वापरण्यात आली. तसेच माध्यमांनी या आंदोलनाला मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी दिली. दूरचित्रवाहिन्या २४ तास या आंदोलनाचे लाईव्ह दाखवत होत्या. त्याबरोबर स्वर्यसेवी संस्थांचा सहभाग या आंदोलनात फार मोठ्या प्रमाणात होता.

आंदोलनाच्या सकारात्मक बाजू :

आंदोलनाच्या या स्वरूपावरून काही सकारात्मक व नकारात्मक बाजू समोर आल्या त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) जनलोकपाल आंदोलनाच्या निमित्ताने भारतीय जनतेत मोठ्या प्रमाणात जनजागृती घडून आली आणि लोक विविध संपर्क माध्यमातून आंदोलनात सहभागी झाले.
- २) या आंदोलनाच्या माध्यमातून कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेत लोक सहभागी झाल्याचे दिसून आले. जनलोकपालमधील काही तरतूदी स्त्रिकारण्यात आल्या. हा एक प्रकारचा प्रत्यक्ष लोकशाहीचा भारतीय अविष्कार म्हणता येईल.
- ३) हे आंदोलन संपूर्णपणे अहिंसक मार्गाने करण्यात आले. कोणताही अनुचित प्रकार घडला नाही.
- ४) या आंदोलनात आधुनिक संपर्क माध्यमांचा वापर लोकांच्यात जागृती घडवून आणण्यासाठी करण्यात आला.
- ५) या आंदोलनाच्या निमित्ताने तरुण वर्गाने राजकीय प्रक्रियेत केवळ मतदानपुरते सहभागी न होता कायदे निर्मितीच्या प्रक्रियेतही सामील झाला आहे.

आंदोलनाच्या नकारात्मक बाजू :

जनलोकपाल आंदोलन काळात काही नकारात्मक मुद्दे समोर आले. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) आंदोलनकाळात काही लोकप्रतिनिधींच्या घरावर मोर्चे काढून पाठिंबा वदवून घेण्यात आला. अशी झुंडशाही जनलोकपालचे विरोधकही करू शकतात.
- २) जनलोकपालच्या मसुद्यामध्ये कार्पोरेट क्षेत्र, प्रसारमाध्यमे, एन.जी.ओ. यांचा समावेश केलेला नाही.
- ३) या आंदोलनात जे सहभागी नाहीत ते देशभक्त नाहीत. ते सरकार समर्थक आहेत. देशद्रोही आहेत. असे समीकरण रुजविण्याचा प्रयत्न झाला.
- ४) या आंदोलनात सहभागी असणाऱ्या एन.जी.ओ. ना परदेशी संस्थांकडून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत मिळाली आहे. या मदतीची चिकित्सा होणे आवश्यक आहे.

- ५) आंदोलन काळात संसदेपेक्षा जनता श्रेष्ठ असून संसदेपेक्षा जनतेचे सार्वभाषत्व महत्त्वाचे असल्याचे प्रतिपादन करण्यात आले.
- ६) या आंदोलनातून जनतेला ठोस स्वरूपाचा कार्यक्रम देण्यात आला नाही.
- ७) या आंदोलनात परकीय भांडवलदारांकडून पन्ना दिलेल्या स्त्रयंसेवी संस्थांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता.
- ८) संसदेने आपले म्हणणे ऐकलेच पाहिजे असा दुराग्रह आंदोलकांनी केला. यावरून आंदोलनाच्या नेतृत्वातील असहिष्णुता दिसून आली.

जनलोकपाल आंदोलनाचे महत्त्व :

जनलोकपाल आंदोलनाच्या माध्यमातून भारतात लोक चळवळींचा पुन्हा उदय झाला आहे. राजकीय पक्षांच्या पलिकडे राजकारण पोहचले आहे. हे लोकशाहीच्या विस्ताराचे लक्षण आहे. संसदीय लोकशाहीत सरकारकडून लोकशाही मुल्यांचे उल्लंघन होत असेल तर लोकशाहीच्या रक्षणासाठी अशा आंदोलनांची गरज आहे. या आंदोलनात मध्यमवर्ग, हमाल, डबेवाले, रिखावाले, सफाई कामगार असा श्रमजीवी वर्गही सहभागी झाला होता. या आंदोलनामुळे भ्रष्टाचाराविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात जागृती निर्माण झाली असे म्हणता येईल. या आंदोलनामुळे सशक्त लोकपाल कायद्याची निर्मिती झाल्यास ती मोठी उपलब्धी मानता येईल.

निष्कर्ष :

जनलोकपाल आंदोलनाचे स्वरूप त्याच्या सकारात्मक व नकारात्मक पक्षांचा विचार केल्यानंतर पुढील निष्कर्ष काढता येतील.

- १) शहरी मध्यमवर्ग हा राजकीयदृष्ट्या उदासिन असतो, अशी नेहमी टीका केली जाते. परंतु या आंदोलनात हा वर्ग मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्याचे दिसून येते.
- २) राजकीय पक्षांनी, सरकारने आणि लोक प्रतिनिधींनी लोकांच्या मनात भ्रष्टाचाराविषयी असलेल्या असंतोषाची दखल घेऊन मूठभर व्यक्तींचे हितसंबंध जोपासण्याऐवजी देशाचे व्यापक हित लक्षात घेणे गरजेचे आहे.
- ३) भारतीय जनता ही लोकप्रतिनिधी व सरकारच्या कामाबद्दल असमाधानी आहे. गेल्या ४० वर्षांपासून लोकपालाचा कायदा मंजूर झालेला नाही. त्यामुळे सरकार व लोक प्रतिनिधींनी अधिक जबाबदारीने वागले पाहिजे.
- ४) केवळ नवनवीन कायदे करून भ्रष्टाचाराची समस्या सुटणार नाही. तर ब्रिटिशकालीन कायदे व प्रशासकीय व्यवस्थेची समीक्षा करून ती अधिक सकारात्मक व लोकाभिमुख होणे आवश्यक आहे.
- ५) संसदेमध्ये लोकप्रतिनिधींचे वर्तन जबाबदारीचे असले पाहिजे. सध्या साध्या गोष्टींवरून गोंधळ घालणे, कामकाज बंद पाडणे यामुळे संसदेचे अवमूल्यन होत असते हे अवमूल्यन रोखण्याचे प्रयत्न सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्षांनी केले पाहिजे.
- ६) राजकीय इच्छाशक्ती प्रबळ असेल तर अस्तित्वात असणाऱ्या कायद्यांच्या आधारे भ्रष्टाचाराला आळा गालता येतो. असा प्रयत्न बिहारमध्ये मुख्यमंत्री नितीशकुमार यांनी केला आहे. त्यांनी लोकायुक्तांच्या कक्षेत मुख्यमंत्री पद आणणारा कायदा केला आहे. आमदार फंड बंद केला आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांना मालमत्ता जाहीर करायला लावली आहे. १५ ऑगस्ट २०११ पासून सार्वजनिक सेवा अधिकार कायदा लागू केला आहे. त्यामध्ये वरच्या स्तरापासून खालच्या स्तरापर्यंत अधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित केली आहे. वेळेत काम न झाल्यास संबंधित कर्मचाऱ्यांच्या वेतनातून प्रतिदिन ५०० रु. दंड वसूल केला जाणार आहे. अशी इच्छाशक्ती केंद्र सरकारने व सर्वच राज्यातील नेतृत्वाने दाखवणे आवश्यक आहे.
- ७) लोकायुक्त संस्था सर्व राज्यांमध्ये स्थापन करून त्यांना पुरेसे अधिकार दिले पाहिजेत. कर्नाटकात लोकायुक्त संतोष हेगडे यांनी मुख्यमंत्री येडीयुराप्पा व रेड्डी बंधूंना पदावरून पाय उतार होण्यास भाग पाडले. कर्नाटकच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील लोकायुक्तांचे अधिकार फारच मर्यादित आहेत.

८) सशक्त लोकपाल संस्था निर्माण केल्यास भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयांना वारंवार सक्रीय व्हावे लागणार नाही. उदा. मुंबईतील आदर्श गब्यवहारांमध्ये न्यायालयाला वारंवार सक्रीय व्हावे लागले आहे.

संदर्भ :

- १) प्रा. देशपांडे श्रीकांत वि., (१९८९) लोकप्रशासन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- २) सत्याग्रही विचारधारा, दिवाळी, २०११
- ३) दक्कसकाळ
- ४) दक्कलोकसत्ता
- ५) दक्कमहाराष्ट्र टाईम्स

कौटुंबिक हिंसाचाराचा बालकावर होणारे विपरीत परिणाम

प्रा. सौ. वर्षा यशोधन पाटील(होम सायन्स विभाग)

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, मो.नं. ८६०००८९२२० ईमेल: patilvarsha1974@gmail.com

गोपबारा कौटुंबिक कलह हिंसाचाराची समस्या दिवसेंदिवस वाढत चालली असून त्यामुळे कुटुंबाचे ऐक्य नष्ट होत चालले आहे. ही बाब मात्र अत्यंत चिंतनीय अशी आहे, पुरुष, स्त्री, बालक व कुटुंब सदस्य यांच्यावर दुरगामी विपरीत परिणाम होतो. याचे गांभीर्य लक्षात घेवून विशेषतः बालकांवर शारीरिक मानसिक, भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक विपरीत परिणाम होतात. प्रस्तुत शोध निबंधात कौटुंबिक कलहाची हिंसाचाराची कारणे व बालकावर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराचा सर्वसाधारण किंवा सामान्य विपरीत परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

शोधसंज्ञा : हिंसा, कौटुंबिक हिंसाचार, विपरीत परिणाम, कारण मिमांसा

प्रस्तावना : नजाकत, मार्दव, वात्सल्य, सहनशीलता ही स्त्री वर्गाची तर आक्रमता, बेडरपणा, बलष्ठिता हा पुरुष वर्गाचा व्यवच्छेक लक्षणे मानली जातात. ही लक्षणे पुरुषाला स्त्रीच्या छळण्यासाठी व स्त्रीला सहन करण्यासाठी वरदान ठरतात यात स्त्रीचा काय तो दोष (सहस्त्रबुध्दे विश्वास २०१६) पुरुषप्रधान समाज कुटुंबात पुरुषाचे नेहमीच सत्तावर्चस्व हुकूमत राहिले आहे. अर्थात सत्ताप्राप्ती मुळे पुरुषाला गर्व, अहंकार, अभिमान होत गेला आणि इच्छेविरुद्ध घटना घडल्यास, निर्णयात बाधा आल्यास कुटुंबातील सदस्यांवर प्रामुख्याने करत्या स्त्रीवर निरनिराळ्या प्रकारचे अत्याचार सुरू झाले. अत्याचाराचे रूपांतर कलह/ हिंसाचारात होवून कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराची संकल्पना उदयाला आली व ही गंभीर सामाजिक समस्या झाली. परिणामी कुटुंबाचे विघटन होण्यास सुरुवात झाली. याचा कुटुंब, कुटुंबातील सदस्य, स्त्री, समाज व पर्यायाने मानवी विकासावर परिणाम झाल्याचे प्रत्ययास येते.

गिल्स यांचे मते एखाद्या व्यक्तीला प्रत्यक्षात इजा किंवा जखमी करण्याच्या उद्देशाने केलेला हल्ला म्हणजे हिंसा होय.

स्ट्रास नुसार अशी कृती की ज्यामध्ये दुखापत करण्याची प्रचंड क्षमता असते.

कर्नेक हिंसा म्हणजे व्यक्तीची अशी कृती जिच्यामुळे दुसऱ्या व्यक्तीच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण

हिंसेची क्रियात्मक व्याख्या बघितल्यास आपणास असे दिसते की, काही तरी देण्याची व्यक्तीची (स्त्रीची) इच्छा नसताना छुप्या किंवा उघड्या रित्या ताकदिका वापर करून ते तिच्याकडून हिरावून घेवून शारीरिक, भावनिक किंवा दोन्ही प्रकारची हानी तिला पोहचविणे म्हणजे हिंसा होय. हिंसाचाराचे प्रामुख्याने गुन्हेगारी हिंसाचार, कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक हिंसाचार असे तीन प्रकार दिसून येतात. कौटुंबिक हिंसाचारात शारीरिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार, शाब्दिक किंवा भावनिक हिंसाचार व आर्थिक हिंसाचाराचा समावेश होतो.

घराच्या चार भिंतीत होणारा अत्याचार, हिंसाचार आणि अन्याय याला डोमेस्टिक व्हायोलन्स असे म्हटले जाते. व्हायोलन्सचे शब्दशः भाषांतर 'हिंसाचार' असे केले जात असल्याने या कायद्याबद्दल गैरसमज जास्त आहेत. दुदैवाने महिला सबलीकरण आणि महिला सुरक्षतेच्या बाबतीत आपल्याला खूप काळजी आहे असे दर्शविणारा आपला समाज घरगुती हिंसाचाराकडे मात्र घरगुती बाब म्हणून काना डोळा करतो. हा विरोधाभास स्त्री हक्क चळवळीला कायमच मागे खेचणारा आहे हे मान्य करावे लागेल.

घरगुती हिंसाचार यात काय काय येवू शकते यांच्या उदाहरणाची कायद्यात दिलेली यादी पाहिली तर अशा घटना आजच्या युगात घडत आहेत यावर आपला विश्वास बसणार नाही. यापैकी कोणतीना कोणती घटना कमी-अधिक गंभीर स्वरूपात स्त्रियांनी त्यांच्या इच्छेविरुद्ध सहन करायला लागलेली असू शकते. पितृसत्ताक समाज पध्दतीत स्त्रियांचे घरातील आणि समाजातील दुय्यम स्थान त्यांनी स्विकारावे हाच अत्याचाराचा मूळ उद्देश असतो.

कुठल्याही कृतीमुळे व्यक्तीला प्रामुख्याने घरातील स्त्रीला शारीरिक किंवा मानसिक त्रास आणि इजा होत असेल तर तो अत्याचार होतो. पण त्याही पलिकडे जर व्यक्तीच्या मानवी हक्काचे उल्लंघन होत असेल तर तोही अत्याचारच समजावा. अत्याचार शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आर्थिक आणि लैंगिक असू शकतो. बहुतेक वेळेला स्त्रीच या अत्याचाराला बळी पडते. त्यानंतर मुलं आणि क्वचितच पुरुषावरही अत्याचार होत असतो.

लहान मुलावरचे अत्याचार ही कौटुंबिक समस्या मधील सर्वात गंभीर बाब आहे. अत्याचारामुळे मुलांची मानसिक आणि शारीरिक वाढ खुंटते ती सारखी आजारी पडतात. आणि त्यांना मानसिक आजार होतात. मोठेपणी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अस्थिर, असमाधानी राहते आणि नाते संबंधामधील आस्था निघून जाते. 'एक वडील मुलाच्या आईला व त्याला सर्व प्रकारे त्रास देत त्यामुळे तो मुलगा रागीट, आक्रमक आणि मारकुटा झाला. शाळेत अभ्यास नाही, शिक्षकांशी उद्धटपणे वागायचा. मित्र नातेवाईकांशी त्याचे संबंध सलोख्याचेच नव्हेतर असमाधानकारक असायचे.'

म्हणजे ज्या घरामध्ये कौटुंबिक छळाची घटना सातत्याने घडते त्या घरातील मुलांचाही छळ-प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या होताना दिसून येतो. मुले केवळ छळाची साक्षीदारच नसतात तर पहाण्याने त्यांचाही छळ होतो. ते मानसिक भितीग्रस्त दिसतात या सर्वांचा परिणाम घरातील मुलांच्या मनावर विविध प्रकारे होताना दिसतात. त्यामुळे अर्थातच त्यांच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, शैक्षणिक प्रगतीत विपरीत परिणाम होतो.

कुटुंब, त्यातील नातेसंबंध सांभाळणे हे स्त्री बरोबरच पुरुषाचीही जबाबदारी आहे. आणि ही जबाबदारी दोघांनाही सामंजस्याने वाटून घेणे ही काळाची गरज होत चालली आहे. ही गरज न ओळखल्याने आजही कुटुंबात कलह उत्पन्न होताना दिसत आहेत. तसेच बालपणापासून खंबीरपणे आपली मते मांडण्याचे संस्कार मुलींवर न झाल्यानेही मुलींमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव दिसून येतो.

कौटुंबिक कलह/ हिंसाचाराची कारणे घरातील स्त्रीच आपल्यापेक्षा शिक्षण, सौंदर्य, माहेरची परिस्थिती किंवा कमाई जास्त असेल तर पुरुषांना आनंद वाटण्याऐवजी असुरक्षित आणि स्वतःबद्दल कमीपणा वाटतो. तिचा हेवा वाटतो आणि

त्यातूनच तिच्यावर अत्याचार करून तिला कमी लेखण्याचा आणि स्वतःच्या मुठीत ठेवण्याचा प्रयत्न पुरूष करू लागतात. म्हणूनच आतापर्यंत झालेल्या सर्वेक्षणातून असे निष्पन्न झाले आहे की, शिकलेल्या स्त्रियांना कौटुंबिक अत्याचार मोठ्या प्रमाणात सहन करावा लागतो. असेही आढळून आलेले आहे की, कमी शिकलेल्या पुरूषांमध्ये अहंगड असतो म्हणून असे पुरूष अत्याचार करण्याची जास्त शक्यता असते. आधीच पुरूषी अहं, त्यात तो अधिक शिकलेला असला तर त्याच्यात श्रेष्ठत्वाची जाणीव वाढून तो अहंकारी बनतो.

कुटुंब कलहाच्या प्रकाराबद्दल विचार केल्यास आपणास प्रामुख्याने शारीरिक (शारीरिक वेदना किंवा इजा पोहचविणे), लैंगिक हिंसाचार (इच्छे विरुद्ध संभोग, अनैसर्गिक संभोग), शाब्दिक किंवा भावनिक हिंसाचार, आर्थिक हिंसाचार असे निरनिराळे कुटुंब कलह/ हिंसाचार ऐकावयास मिळतात. अशा कुटुंब कलहाचा/ हिंसाचाराचा प्रमुख उद्देश म्हणजे कुटुंबातील स्त्रीवर प्रभुत्व वर्चस्व गाजवून आपल्या इच्छा पूर्ण करून समाधान प्राप्त करणे हा असतो.

कुटुंब कलहाची / हिंसाचाराची सर्वसाधारण कारणे जाणून घेण्याच्या प्रयत्नात महिलेचे घरातील अनपेक्षित वागण्याची पध्दती, वैचारिक मतभिन्नता, कुटुंब सदस्यामधील गैरसमज, बेबनाव, गरिबी, दारिद्र्य, व्यसनाधिनता, आपलेपणाचा अभाव, पतीचा विचित्र संशयी स्वभाव, उभयतांच्या गुणवैशिष्ट्यामधील तफावत, फसवणूक, श्रेष्ठता, संस्कारातील फरक, मुलांच्या संगोपनाबाबत मतभेद, चारित्र्यहीनता, चौकटी बाहेरील संबंध, लैंगिक संबंधाला विरोध ही किंवा अशाच प्रकारची कारणे असल्याचे लक्षात येते.

कौटुंबिक कलह/ हिंसाचाराचे बालमनावर होणारे परिणाम

कुटुंब कलहाचा/ हिंसाचाराचा प्रकार कुठलाही असो, कारण कुठलेही असो त्याचा अंत कुटुंब विघटनात (Family disorganisation) होतो. हे मात्र निश्चित. पिडीत महिलेला प्रसंगी पुरूषाला अनेक अडचणी समस्येना सामोरे जावे लागते आणि शेवटी दोघांनाही समाधान लाभणे दुरावास्त होते आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे कुटुंबातील बालकांच्या विकासावर, भविष्यावर विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही. यामुळे या समस्येकडे सर्व संबंधितांनी गांभिर्याने विचार करून उपाययोजना करणे सर्वांच्या हिताच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.

विवाहीत दाम्पत्यांनी कौटुंबिक समायोजन साधने हे त्यांच्या भविष्याच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक असते. त्याचे कुटुंबातील इतर सदस्य व मुख्यत्वे मुले व त्यांचे स्वतःचे वैवाहिक समायोजन यावर कुटुंबातील अंतरक्रिया अवलंबून असतात व कौटुंबिक वातावरणाची निर्मिती होते. कौटुंबिक वातावरण आनंदी, प्रसन्न, प्रगतीला पोषक असे होवून त्याचा बालकांच्या सर्वांगीण विकासावर अनुकूल परिणाम होतो. कौटुंबिक समायोजनेच्या अभावी, कौटुंबिक वातावरणात तणाव, संघर्ष, वैफल्य, मत्सर व पूर्वग्रह निर्माण होवून तणाव पूर्ण वातावरण निर्माण होते. त्यामुळे कौटुंबिक कलह/ हिंसाचारास पोषक वातावरण निर्माण होते.

श्रीमंत घरात नवरा चांगला कमवत असेल तर स्त्री त्यांच्यावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून असते. म्हणून त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य नसते शिवाय अनेकदा काळाच्या ओघात त्यांचा आत्मविश्वासही कमी होतो. अशा घरात अनेक स्त्रिया केवळ आपल्या मुलांसाठी अत्याचार सहन करत असतात. घरात अत्याचार घडत असला तर मुलांवर वाईट परिणाम होतो.

भारतीय दंडविधान संहितेतील तरतूदीमधील मर्यादांच्या पार्श्वभूमीवर २००० सालच्या सुमारास कौटुंबिक हिंसेविरोधात दिवाणी कायद्याची मागणी मूळ धरू लागली होती. भारतातील हुंड्याच्या तीव्र प्रश्नामुळे मात्र चळवळीच्या मागण्या फौजदारी कायद्यामध्येच अडकून पडल्या. हिसाग्रस्त स्त्रीला तातडीची मदत, राहत्या घरात सुरक्षित राहण्याचा हक्क आणि न्याययंत्रणेपर्यंत तिची पोच वाढवणे यासाठी नविन कायद्याची गरज होती. स्त्रीवादी संघटना सामाजिक न्याय यंत्रणा व अभ्यासक यांनी मांडलेल्या सूचना तळागाळात पिडीतांबरोबर काम करणा-या महिला संघटना यांच्याकडून आलेल्या सूचना या सर्वांचा विचार करून 'कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण कायदा २००५' तयार करण्यात आला. या कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये शासनाची चाल ढकल कायद्याबद्दल सर्वसामान्यांना असलेली तोकडी माहिती या सर्व मर्यादा लक्षात घेतल्या तरी कौटुंबिक हिंसेच्या क्लिष्ट प्रश्नाची दखल घेण्यासाठी दिवाणी स्वरूपाचा कायदा अस्तित्वात आहे ही जमेची वाजू म्हणावी लागेल.

पुरूषी अहंकार पुरूष प्रधान समाजामुळे वृद्धिंगत होत गेला आणि त्यातून घटस्फोट, परित्याग करणे, व्यभिचारी आचरण, व्यसनाधिनता, परस्पर फसवणूक इ. समस्या पराकोटीला जात आहे आणि यासर्व गोष्टीमुळे कौटुंबिक विघटन व त्यामुळे समाज असंघटन अस्वस्थ परिस्थितीत जगत आहे. समाजामध्ये वास्तव्यास असलेल्या लोकांना याची सवय जडली आहे. समाजातील या समस्या दिवसेंदिवस उग्र रूप धारण करत आहे. या सर्व समस्यांचा अंतिम परिणाम म्हणजे कुटुंबातील कर्त्या स्त्रीला सर्व प्रकारे छळण्यास कौटुंबिक कलह / हिंसाचारात होताना दिसतो. त्यामुळे स्त्रीचे जीवन तीला नकोसे झाले आहे. याचा प्रत्यक्ष विपरीत परिणाम कुटुंबातील बालकांच्या सर्वांगीण विकासावर होवून भावी जीवन कष्टप्रद होत आहे. नातेवाईक, शेजारी मित्र, पोलीस यंत्रणा, सामाजिक संस्था, न्यायसंस्था आपले कर्तव्य प्रभावीपणे पार पाडण्यास असमर्थ ठरत आहे. ही चिंताजनक बाब निर्माण झाली असून त्याकडे एका विशिष्ट पध्दतीच्या दृष्टीने नव्हे तर गांभिर्याने पहाणे जरूरी झाले आहे.

घरात शांत आणि सुरक्षित वाटले पाहिजे. अत्याचारांमुळे याउलट घडते. अत्याचाराविषयी समाज हवा तेवढ्या गांभीर्याने विचार करत नाही श्रीमंत, उच्च शिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठेच्या पडद्यामागे अत्याचार घडत आहेत. त्यांना थांबविण्याची जबाबदारी फक्त त्या कुटुंबाचीच नाही. त्यांच्या नातेवाईकांचीही आहे. त्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि पाठींबा द्यायला हवा. योग्य शिक्षा देणा-या तपासाची आणि न्यायालयीन व्यवस्थेची मागणी सर्वांनीच केली पाहिजे.

उद्दिष्टे

१. कौटुंबिक कलह/ हिंसाचाराची कारणे शोधणे.
२. कौटुंबिक कलह/ हिंसाचाराचे प्रकारांची माहिती घेणे.
३. कौटुंबिक कलह/ हिंसाचाराचे बालकावर होणाऱ्या विपरीत परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१. कौटुंबिक कलहासाठी काही गोष्टी कारणीभूत ठरतात.
२. कौटुंबिक कलह हिंसाचाराचे अनेक प्रकार आहेत.
३. कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराचा बालकावर विपरीत परिणाम होतात.

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधन हे इस्लामपूर शहर व आसपास ची खेड्यापुरते मर्यादित आहे. यामध्ये कौटुंबिक कलह/ हिंसाचार ग्रस्त कुटुंबात हिंसाचाराचा बालकावर होणाऱ्या विपरीत परिणाम अजमाविण्यासाठी ६ ते १२ वर्षे वयोगटातील २५ बालकांची निवड केली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी अनुसुचिचे विकसीकरण केले. त्यामध्ये बालकांची पार्श्वभूमीची माहिती, कलहाची संभाव्य कारणे, प्रकार याबाबत काही प्रश्न विकसीत केलेल्या अनुसुचिच्या सहायाने प्रतिवेदक बालकांकडून व त्यांच्या मातेकडून त्यांना उपलब्ध असलेल्या वेळेनुसार उत्तम संबंध प्रस्थापित करून प्रत्यक्ष निरीक्षण व सविस्तर मुलाखतीद्वारे आवश्यक ती माहिती मिळविण्यात आली.

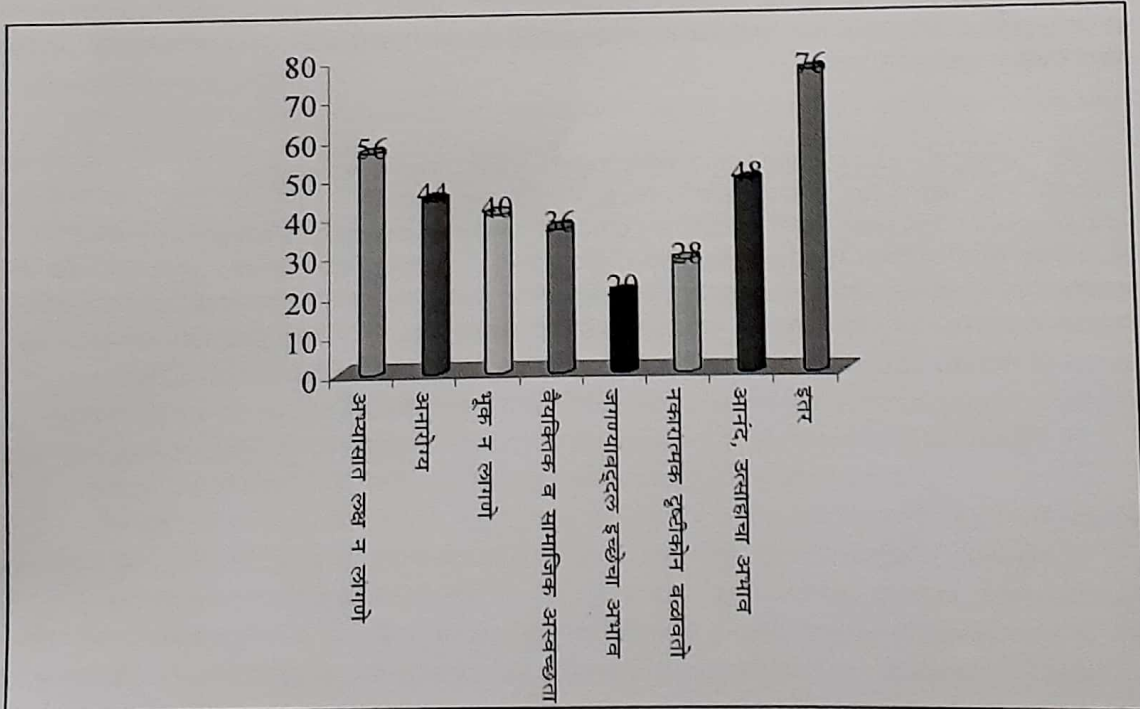
प्राप्त माहितीचे प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाचे तालीकरण व नंतर सांख्यिकीय पृथःकरण करण्यात आले.

कुटुंब कलह/हिंसाचारामुळे बालकावर होणाऱ्या विपरीत परिणामानुसार वर्गीकरण

सातत्याने घडणाऱ्या कुटुंब कलहाच्या / हिंसाचाराच्या घटनांमुळे बालकांच्या मनावर तीव्र परिणाम होतात हे मानसशास्त्रात झालेल्या निरनिराळ्या प्रयोगावरून प्रस्थापित झाले आहे, त्याचप्रमाणे हे प्रस्तुत संशोधनात प्राप्त झालेल्या परिणामावरून सुध्दा दिसून आले आहे. कुटुंब कलह/हिंसाचारामुळे प्रतिवेदक बालकांवर सामान्यतः तथा सर्वसाधारण विपरीत झालेल्या परिणामावर देखील प्रकाश टाकण्यात आला. दिसून आलेले परिणाम खालील तक्त्यात देण्यात आले आहे.

प्रतिवेदक बालकांवर होणारे सामान्य तथा सर्वसाधारण विपरीत परिणामानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	सामान्य तथा सर्वसाधारण परिणाम	प्रतिवेदक बालकांचा प्रतिसाद	
		संख्या (N = 25)	प्रतिशत
१	अभ्यासात लक्ष न लागणे	१४	५६
२	अनारोग्य	११	४४
३	भूक न लागणे	१०	४०
४	वैयक्तिक व सामाजिक अस्वच्छता	९	३६
५	जगण्याबद्दल इच्छेचा अभाव	५	२०
६	नकारात्मक दृष्टीकोन बळावतो	७	२८
७	आनंद, उत्साहाचा अभाव	१२	४८
८	इतर (मुले घरात जास्तवेळ थांबत नाहीत)	१९	७६

प्रतिवेदक बालकांवर होणारे सामान्य तथा सर्वसाधारण विपरीत परिणामानुसार वर्गीकरण

वरील तक्त्यातील माहितीवरून जास्तीत जास्त (१९) प्रतिवेदक बालकांना घरात जास्तवेळ थांबावेसे वाटत नाही आणि म्हणून त्यांना जास्तीत जास्त वेळ घराबाहेर काढण्यातच समाधान वाटते.

सातत्याने घडणाऱ्या कुटुंब कलहाच्या घटनांमुळे प्रतिवेदक बालकांचे अभ्यासात मूळीच लक्ष लागत नाही आणि पर्यायाने त्यांची शैक्षणिक प्रगती असमाधान असते. किंबहुना त्यांना परिक्षेत नापास व्हावे लागते. बालकांना अभ्यासासाठी आनंददायक उत्साहवर्धक वातावरणाची नितांत आवश्यकता असते.

कुटुंब कलह/हिंसाचारामुळे घरातील वातावरण दुषीत होते त्यामुळे बालकांना भूक लागत नाही जेवण्याची इच्छाच होत नाही. अन्न गोड लागत नाही (१०), त्याचा परिणाम बालकांच्या आरोग्यावर होतो (११) सतत कार्हीना काही दुखणे सुरू असते.

कुटुंब कलहाचा परिणाम बालकांच्या वैयक्तिक स्वच्छतेवर होतो. सकाळी योग्यप्रकारे दात घासणे, प्रार्तरविधीतील अनियमितता, आंघोळ करण्यात होणारी टाळाटाळ, स्वच्छ कपडे न घालणे या कारणामुळे बालके वैयक्तिक स्वच्छता ठेवत नाही, याचा परिणाम सामाजिक स्वच्छतेवरही होतो. (९)

नकारात्मक दृष्टीकोन बळावणे (७) आनंद, उत्साहाचा घरातील वातावरणामुळे अभाव (१२) या सर्वकारणामुळे बालकांना जगावेसे वाटत नाही (५) आणि यामुळे अलीकडच्या काळात लहान बालकांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते.

वरील विवेचनावरून कुटुंब कलहाचा/हिंसाचाराचा प्रतिवेदक बालकांवर झालेला सर्व साधारण परिणाम लक्षात येतो आणि बालके ही समाजाची आधारस्तंभ असून त्यांच्या उज्वल भवितव्यासाठी या भयावह समस्येकडे गांभिर्याने पहाणे ही काळाची गरज ठरावी.

मर्यादा :

१. नमुना गट छोटा आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन हे इस्लामपूर शहर व आसपासची खेडी या पुरते मर्यादित आहे.

निष्कर्ष

कलह/ हिंसाचारामुळे बालकांवर होणाऱ्या सामान्य किंवा सर्वसाधारण विपरीत परिणामांचा विचार केल्यावर प्रस्तुत संशोधनातील परिणामांच्या आधारावर असा निष्कर्ष निघतो की बालकांचे अभ्यासात लक्ष लागत नाही, अस्वास्थ्य, भूक न लागणे, जगावेसे न वाटणे, नकारात्मक दृष्टीकोन बळावणे, निरूत्साह आणि घरात जास्त वेळ थांबावेसे न वाटणे असे परिणाम झालेले किंवा होताना दिसतात.

आपल्या मुलांनी कौटुंबिक काय पण कोणताच अत्याचार करू नये आणि त्याला बळीही पडू नये म्हणून लहानपणापासूनच त्यांना योग्य संस्कार देणे हेच आताच्या काळातला पालकांचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे.

घरात अत्याचार सतत घडत असला तर मुलांवर वाईट परिणाम होतो. मुलांवर दीर्घ कालीन वाईट परिणाम होवू नये. म्हणून ज्या पती-पत्नीच अजिबात पटत नाही त्यांनी वेगळ होणचं इष्ट कोणत्याही प्रकारचा अत्याचार होत असलेल्या घरात मुलांवर नक्कीच दुष्परिणाम होतो.

संदर्भ :

१. नाडगोंडे गुरूनाथ द. (१९८६) सामाजिक संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. भांडारकर पु.ल. वैद्य नी.स., समाजशास्त्रीय सिध्दांत, विद्या प्रकाशन, नागपूर
३. कोंडेकर ए.वाय., मारुलकर विजय, भारतातील सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन कोल्हापूर
४. ताडपत्रीकर मेधा, कौटुंबिक हिंसाचार वास्तवाला सामोरे जाताना..... डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
५. बालविकास, इयत्ता बारावी, २०१३ महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
६. निंबाळकर प्रकाश, 'इथे मिळते मुलांना मरण', सांगली टूडे सकाळ, दि. १५ एप्रिल २०१४
7. Journal of the American Medical Association, 273:1763-1262, 1995

संगीत शास्त्र और कला का परस्पर संबंध

प्रा. गीताली . श . पांडे

संगीत विभाग, प्रमुख कला महाविद्यालय, मलकापूर, अकोला.

संगीत नादब्रह्मका व्यक्त स्वरूप है। नाद श्राव्य होने से संगीत की अभिव्यक्ति भी श्रवणगोचर है। माधुर्य और रंजन इसके प्रमुख गुणविशेष हैं तथा सुर व लय इसकी अभिव्यक्तिके दो प्रमुख साधन हैं। प्रकृतिमें जहाँ-जहाँ स्वर और लय का संयोग है, वहाँ संगीत है। स्वर और लय के संयोग के बिना संगीत का अस्तित्व सिद्ध नहीं होगा। कोयलकी कूक, पंछियोंकी चहक, झरने का बहना, सागर पर उठती लहरें आदि बातों में एक निश्चित स्वर और लय है, जिसे सुनकर वातावरण निर्मित की अनुभूति होती है।

संगीत क्या है? संगीत मानवी मन को मोहित करनेवाला शास्त्र (मोहक) है। मनको वश में करने का, बंदिस्त करने का, लुब्ध करने का असाधारण सामर्थ्य संगीत में है। पुराणोंसे, इतिहाससे हमें इसकी प्रचीति होती है। पौराणिक तथा ऐतिहासिक कथाओं द्वारा इस बातकी पुष्टि भी होती है।

संगीत एक ऐसी विद्या है जिसे प्राप्त करने के लिए प्रकृतभाव व संस्कार के साथ-साथ बहुत बड़े परिश्रम और तप की आवश्यकता भी होती है। संगीतसे आत्म तुष्टि के साथ-साथ पारलौकिक संतुष्टि प्राप्त होती है। यह वह विद्या है जिसके द्वारा संगीत तज्ञ स्वयं प्रसन्नचित रहकर दूसरोंको भी सदा प्रसन्न रखनेका प्रयत्न करता है।

संगीत का क्षेत्र अत्यंत व्यापक एवं विस्तृत है। इसका सम्बन्ध मानव जीवनसे है। दूसरे शब्दोंमें संगीत मानव जीवनकी अभिव्यक्ति है। मानव जीवन अनन्त और व्यापक है। इस लिए उससे संबद्ध संगीत भी अत्यंत व्यापक है। संगीत में मानव जीवनका साक्षात् दर्शन होता है।

संगीत के निर्माण में तन और मन दोनोंका योगदान होता है। संगीत मानवी मनके हरेक भावको अभिव्यक्त करनेका सामर्थ्य रखता है। मानवी मनके प्रमुखतम भावोंको रस कहा जाता है। यह रस नौ प्रकारके होते हैं। वीरी, रौद्र, करुण, श्रृंगार, भयानक, अद्भुत, हास्य तथा शांत आदि जितने भी रस हैं उन सबकी अभिव्यक्ति संगीत के ही माध्यमसे होती है। किसी साधारण गीत मात्र का पाठ कर देने से उसका भाव व्यक्त नहीं होता है। जब गायक उसे स्वर, लय और तालमें बद्ध कर प्रदर्शित करने लगता है, तो भाव और रस तीव्रतम होने लगते हैं और इससे रसकी निष्पत्ति होने लगती है।

संगीत कलामें, संगीत आनन्दकी सृष्टि करता है जो मानक जीवन की परम निधि है। समस्त मानव आनन्द की खोजमें प्रयत्नशील है, किन्तु उसे उस आनन्द तत्त्व की प्राप्ति नहीं होती। संगीत ही एक ऐसी कला है जो मनोरंजन के साथ-साथ ब्रह्मानंद की अनुभूति कराने में सर्वथा सक्षम है।

संगीत का आधार नाद है। नाद अत्यन्त सूक्ष्म और व्यापक है। वह इतना सूक्ष्म है कि प्रकृतिके कण-कणमें उसकी सत्ता पाई जाती है। इस लिए संगीत भी अत्यन्त प्रभावोत्पादक और सूक्ष्म है।

संगीत ईश्वर प्रदत्त कला मानी जाती है। हमारे भारतीय विचार प्रणालीमें मोक्ष को सार्थक जीवनका अंतिम लक्ष्य माना गया है। मोक्ष प्राप्तिमें संगीत अहम् भूमिका निभाता है। संगीत द्वारा साधक ईश्वर के करीब होकर उसकी भक्ति कर सकता है। संत मीराबाई, कबीर, सूरदास, तुलसीदास, चैतन्यप्रभु, स्वामी हरिदास आदि उच्चकोटिके संत, संगीत के माध्यम से ही मोक्ष प्राप्ति करने में सफल हो गये।

गायन, वादन तथा नृत्य यह तीन संगीत के उपांग हैं। तीनों विधाएँ एक दूसरे के पुरक हैं, इसी लिए 'संगीत' इस शब्दमें तिनो विधाओंका समावेश होता है। कला और शास्त्र ये दोनो संगीत के हृदय और मस्तिष्क के समान हैं, जिनके बिना कोई भी सांगीतिक कलाकृति सजीव नहीं हो सकती। H\$cm - किसी क्रियाके सादरीकरण को अथवा किसी अथवा किसी क्रियाके प्रभावशाली अभिव्यक्तिके सामर्थ्य को, या विशेष गुणको कला कहते हैं। जैसे चित्रकला, शिल्पकला, साहित्य इ.

दैनंदिन जीवनमें हम वक्तृत्व कला, अभिनयकला, चित्रकला आदि शब्द बार-बार सुनते हैं। इन शब्दोंमें कला यह शब्द समान है। इससे हमें क्या बोध होता है? मेरे विचारसे - कलाकार का मन जब भावनाओंसे ओतप्रोत हो जाता है तो वह कला के रूपमें बहने लगता है। कला और सौंदर्य एकही सिक्के के दो पहलू हैं। मनुष्य का झुकाव स्वभावतः सौंदर्य की ओर रहता है। मनुष्यों जहाँ सौंदर्यकी अनुभूति होती है वहीं उसका मन लगता है। किसी उपलब्ध सामग्रीका ऐसा व्यवस्थापन जिससे सौंदर्यकी निर्मिति होती है, उसे कला कहते हैं। कला अनेक प्रकार की होती है- जैसे किसीको रेखाओमें, रंगोंमें सौंदर्य नजर आता है तो वह चित्रकला बन जाती है, किसीको मिट्टीमें सौंदर्य के दर्शन होते हैं, तो वह मूर्ति कला बन जाती है, किसीको पत्थरमें सौंदर्यकी प्रचीति होती है, तो वह शिल्पकला बन जाती है। इसी प्रकार जब ध्वनियोंमें (चाहे व मानवी कंठसे निकला हो या किसी वाद्यसे) सौंदर्य की, माधुर्य की परमावधि (अभिवृद्धि) हो जाती है तो उससे संगीत कला का जन्म होता है।

कला में इतनी शक्ति होती है कि, उससे आसपास का वातावरण चैतन्यदायी, आनंददायी बन जाता है।

जब कोई गायन कर रहा होता है तो स्वरोंके माधुर्यसे, उपस्थितिसे उस जगह के साथ-साथ आसपासका वातावरण भी अभिमंत्रित हो जाता है। मनुष्य मूलतः सुख-शांति, संतुष्टि की खोजमें रहता है। यह आनंद उसे सौंदर्यसे प्राप्त होता है, और कला ही सौंदर्य की वाहक होती है।

कला में इतनी शक्ति होती है कि, उससे आसपास का वातावरण चैतन्यदायी, आनंददायी बन जाता है।

जब कोई गायन कर रहा होता है तो स्वरों के माधुर्यसे, उपस्थितिसे उस जगह के साथ-साथ आसपासका वातावरण भी अभिमंत्रित हो जाता है। मनुष्य मूलतः सुख-शांति, संतुष्टि की खोजमें रहता है। यह आनंद उसे सौंदर्यसे प्राप्त होता है, और कला ही सौंदर्य की वाहक होती है।

मानवी मन पर कला गहरा असर करती है, इसी लिए किसी बातका महत्त्व अगर हमें लोगोंको समझाना है, बताना है तो उसके लिए कला ही प्रभावी माध्यम है। जैसे राष्ट्रचेतनाका कोई विचार हमें जनसामान्यतक पहुँचाना है तो उसके लिए गाने के माध्यमसे संगीत का, चित्रोंके माध्यमसे चित्रकलाका और इसी तरह भाषणोंके माध्यमसे वक्तृत्व कला का आधार लेना पडता है। क्योंकि कलाद्वारा जो वातावरण निर्मित होती है वह अन्य किसी भी साधनोंद्वारा संभव नहीं हो सकती।

संगीतके गायन, वादन आदि विधाओंको छोड़कर बाकी सब कलाओंमें निर्मिति का आकृतिबंध कलाकारके मनमें पहले ही तैयार रहता है, और

इनका परिणाम भी दृश्य होता है। गायन, वादन केवल श्राव्य कला है, और यह दोनों भी उत्स्फूर्त विघाट हैं। प्रत्यक्ष गायन या वादन के समय तक कलाकार को यह पता नहीं होता है की वह कैसे गानेवाला या बजानेवाला है क्योंकि, संगीतमें गायन या वादन की प्रस्तुति उत्स्फूर्त होती है। इसी लिए बाकी कलाओंमें संगीत का स्थान सर्वोच्च है।

संगीत कला - जिस कलामें स्वर और लय इन दोनों की सहायतासे, संगबंधसे एक अलौकिक भावविश्वकी निर्मित या रसोत्पत्ति की जाती है, उसे संगीत कला कहते हैं। प्रत्यक्ष गायन, वादन और नृत्यके माध्यमसे जो कलाविष्कार होता है, उसीके द्वारा रसिक संगीतका प्रत्यक्ष श्रवणसुख या नेत्रसुख अनुभव करता है, और इसी आविष्कारमें प्रविण व्यक्तिको कलावंत या कलाकार कहा जाता है।

रागोंके नियमानुसार राग का प्रत्यक्ष गायन कैसे किया जाता है? राग कैसे बजाया जाता है? (उसके लिए रियाज (मेहनत) और प्रत्यक्ष कला पेश करने की तैयारीयाँ होनी चाहिए)। रागमें स्वर कैसे लगाते है? स्वरों का लगाव, उनका ऋहस्व, दीर्घ उच्चारण, आवाज का संतुलन, सहजता, सौंदर्य, आलापी तानोंका ज्ञान, बंदिश की गायकी, बद्धत, रंगत कैसे करना इनके प्रात्यक्षिक ज्ञान का कला में अंतर्भाव होता है।

वादक कलाकारके लिये वाद्यको सुरमें मिलाना, बजाते समय वाद्य के साथ कलाकार की उचित बैठक, इत्यादी बातें कलाकारकी तालीम, रियाज, बुद्धिमत्ता आदिपर निर्भर करती है।

कलामें किसीका अनुकरण मान्य नहीं है। कला प्रात्यक्षिक है, व्यापक है और श्रवणगोचर भी है। केवल दूसरोंका गाना सुनकर, नकल करके कला संपादित नहीं की जा सकती। गुरुजनोंका मार्गदर्शन, अपनी प्रतिभासंपन्नता, मेहनत इसमेंही कला और कलाकारकी सफलता निर्भर होती है।

संगीत कला विशाल, उत्तुंग और सखोल है। उसका पार जानना अत्यंत कठिन है। वह पूर्णरूपसे क्या अंशतः भी हम आत्मसात नहीं कर सकते। इसी लिए यह कते है कि... "Art is long & Life is Short"

एक सर्वांगसुंदर आविष्कार के लिए कुछ गुण आवश्यक हैं। जैसे ...

- १) **व्यक्तित्व** : मुखमुद्रा तथा आचार-विचारोंसे व्यक्तिका व्यक्तित्व बनता है यह दोनोंभी बांते कलाप्रस्तुतिके समय महत्वपूर्ण मानी जाती है। कला प्रस्तुतिके समय कलाकार की प्रसन्न मुद्राका तथा उसकी सभ्यता का श्रोताओंपर अच्छा परिणाम होता है।
- २) **मधुर कण्ठ** : कला प्रस्तुति में मधुर कण्ठ अतिआवश्यक है। मधुर कण्ठ या सुरीले कण्ठ के बिना एक कलाविष्कार प्रभावी रसनिष्पत्ती नहीं कर पायेगा।
- ३) **उत्कटेच्छा (मूड)** : गायक या वादक की प्रस्तुतिके समय उत्कट इच्छा (मूड) नहीं है, तो वह अपनी कला प्रस्तुति में दिलसे सहभागी नहीं हो पायेगा जिससे उसकी कलाप्रस्तुति परिणामकारक नहीं हो पायेगी।
- ४) **ग्रहणशक्ति** : संगीत की विद्या आत्मसात करने के लिए ग्रहणशक्तिका महत्वपूर्ण योगदान है। कोई भी कालासाधक जितनी अच्छी तरह से विद्या ग्रहण करेगा उतनेही प्रभावी ढंग से वह उसे प्रस्तुत कर पायेगा।
- ५) **उपज** : संगीत विद्या संपूर्णतः ग्रहण करने के बाद कलाकार अपनी स्वाभाविक कल्पनाशीलता, प्रयोगशीलता तथा क्षमता के अनुसार रागविष्कारमें उपज करके उसकी प्रस्तुती प्रभावपूर्ण बनाता है।

इन गणोंके साथ ही आकर्षक बंदिश, आलाप, तान अलंकार, बोलतान, लयकारी प्रदर्शन, गमक, झाला, आविर्भाव, तिरोभाव, अल्पत्व-बहुत्व, काकू, भावभिनय इ. कला के साधन हैं जिनकी मददसे कलाकृतिका सौंदर्य निखारा जाता है।

शास्त्र : किसी भी कलाका शास्त्र होता है। शास्त्रमें कलासंबंधी जो तत्व होते हैं, उनकी जानकारी लिखित स्वरूपमें होती है। किसी विषयके सुसंबंध ज्ञानको शास्त्र कहते हैं।

शास्त्रका स्वरूप लिखित है। दीर्घ अवधिके लिए शास्त्रमें ज्ञान का जतन किया जाता है, और इसीसे तत्संबंधित कालकी विशिष्टताएँ हम जान सकते हैं, उनकी कल्पना कर सकते हैं।

किसी भी कलाका या विषय का परिचय करवानेके लिए विद्यार्थियोंके लिये शास्त्र उपयुक्त है, तो ज्ञानी, पंडितोंको ज्ञानवर्धन के लिए, सखोल अध्ययन के लिये शास्त्र मार्गदर्शक हैं। शास्त्र का स्वरूप जटिल होते हुए भी शोध-बोध वृत्तिका द्योतक है। उसके साथ ही मनोरंजन और ज्ञानप्राप्तिका विशाल भंडार है। शास्त्र और कला इन दोनोंके समन्वय से ही सुसंबंधित रूपसे शास्त्रकी रचना की जाती है।

संगीत-शास्त्र : संगीत की पार्श्वभूमि, संगीत का इतिहास, पारिभाषिक शब्दावली, राग संगतीके नियम, थाट-राग स्वर, श्रुति-विभाजन, राग-वर्गीकरण, रागोंकी विस्तृत जानकारी, राग समय विश्लेषण आदि बातोंका सखोल विवेचन जिसमें किया जाता है, उसे संगीत शास्त्र कहते है।

कलानिर्मिति के पश्चात् उसका शास्त्र निर्माण होता है। जैसे-जैसे कला की प्रगति होती है उसके साथ-साथ शास्त्र भी प्रगत होता जाता है। कला और शास्त्रका बीज एकही है और वह है मानवी अनुभव! पुनरानुभूतिद्वारा आनंद लेनेका मनुष्यका सहज स्वभाव है, और इस पुनरानुभूतिकी वृत्तिसेही कला का जन्म होता है। कलाविष्कार की निरंतरतामेंही कला के सामान्य तत्त्वोंका बोध होने लगता है। इन सामान्य अनुभव-सिद्ध ज्ञान से जो सिद्धांत बनते हैं, वे ही शास्त्र का रूप धारण करते हैं।

संगीत शास्त्रके प्रमुख रूपसे दो भाग होते हैं -

- १) **सैद्धांतिक शास्त्र** जिसे सौंदर्यशास्त्र या संगीतका तत्त्वज्ञान कहते हैं।
- २) **क्रियात्मक शास्त्र** सैद्धांतिक शास्त्र को शुद्ध शास्त्र कहा जाता है। संगीत के मूलतत्त्व और सिद्धांतोंका इसमें समावेश होता है। इसमें केवल संगीत का तात्त्विक विवेचन किया जाता है।

क्रियात्मक शास्त्रको संगीतका व्याकरण कहा जा सकता है। जिस प्रकार सामान्य बोलचालको व्यवस्थित रूपसे प्रस्तुत करनेके उद्देश्यसे व्याकरणकी रचना की, और भाषा परिष्कार के साथ साहित्य का निर्माण हुआ, उसी प्रकार संगीतमें भी अपने मनोगत भावोंको परिष्कृत रूपसे व्यक्त करने हेतु संगीत का क्रियात्मक शास्त्र, सैद्धांतिक शास्त्रनुसार बनाया गया।

शास्त्र ही प्रचलित मान्यताओंकी रक्षा करता है।

स्वतंत्रता के पश्चात स्कूल, कॉलेजों तथा विश्वविद्यालयों में संगीत का समावेश पाठ्यक्रमों में हो गया है। पिछले दशकों में संगीत के शास्त्र पक्ष में, कला पक्ष की अपेक्षा अधिक प्रगति नहीं हो पाई थी। इसी वजहसे संगीत सम्बन्धित शंकाओं, मतभेदों और अनियमितताओं को दूर करने संबंधी शास्त्रकारों की अहम भूमिका रही है, जिस वजहसे संगीत संबंधी अनेक तत्त्वों को सर्वमान्यता मिल सकी है।

क्रियात्मक शास्त्र में स्वर कैसे लगाना चाहिए, आलाप तान, बोलतान, राग परिचय आदि का समावेश या अंतर्भाव होता है। केवल संगीत शास्त्र में प्रवीण व्यक्तिको शास्त्रकार या पंडित कहते हैं।

आजके युग में संगीतके शास्त्रका भी विकास हो रहा है। स्वरलिपिके संशोधनसे संगीतके शास्त्र पक्षमें क्रांति ही हुई है जिसकी वजहसे पुराने समयकी बंदिशोंको हम आज भी गा सकते हैं व समझ सकते हैं। आज की बंदिशें हम भावी पीढ़ी के लिये सुरक्षित रख सकते हैं। आज की बंदिशें हम भाव पीढ़ी के लिये सुरक्षित रख सकते हैं। आजकल हो रहे चर्चासत्र, गोष्ठियाँ भी शास्त्रपक्ष के विकासमें अपना-अपना योगदान दे रहे हैं।

शास्त्र और कला का परस्पर संबंध -

मनुष्य जैसे-जैसे सुसंस्कृत होता गया, वैसे-वैसे कलाओंका निर्माण हुआ है। कला निर्मित यह मानवी सभ्यता की देन है। एवं उसके रचनात्मक प्रवृत्ति की द्योतक भी है। ललित कलाओंमें संगीतकला सर्वश्रेष्ठ है। यह प्रदर्शनात्मक कला है जिसका माध्यम नाद है। इसी नादात्मक कला की प्रस्तुती के लिए तत्संबंधी नियमोंका पालन आवश्यक है। शास्त्रोंके सिद्धांतोंका पालन करके ही ललित कलाएँ माधुर्यमय स्वरूप को प्राप्त करती है। संगीत कला यह साधनासे, तपसे, निष्ठासे अवगत होनेवाली विद्या है, विद्या है। जिस साधकने, निष्ठापूर्वक तप और साधनासे इसको साध्य किया है, उसके प्रदर्शनमें उसे स्वयं के साथ-साथ श्रोताओंको भी नादब्रह्मही उपलब्धि निश्चित रूपसे होगी। अगर नियमोंका पालन नहीं किया गया तो संगीत मात्र कोलाहल ही बन जायेगा। इसी लिए संगीत कलाकी प्रस्तुतिकरण में शास्त्र का आधार अति आवश्यक है। शास्त्र को भी कलात्मक ढंग से प्रस्तुत नहीं किया गया, तो वह प्रस्तुति रुक्ष, निरस और चेतनाहीन लगेगी। उदा. राग यमन या कोई भी राग गाते समय उसका आरोह-अवरोह, वादी, संवादी, विवादी स्वर, न्यास स्वर, प्रमुख स्वर-संगतियाँ, स्वरोंका बहुत्व अल्पत्व आदि शास्त्रीय बातोंका पालन करना ही पड़ेगा। इन सब बातोंका पालन करके प्राप्त सामग्रीको कलात्मक रीतिसे, कलापूर्ण ढंगसे प्रस्तुत करना इसमेंही कलाकारकी कसौटी होती है। यही कला है।

किसीभी राग का गायन करते समय हम अगर नियमोंका पालन नहीं करते हैं तो कला का कोई आकृतिबंध निर्माण ही नहीं हो पाएगा। यह शास्त्र ही है कि जिसके होने से राग में निहित सौंदर्य तत्त्व निश्चित स्वरूप पाता है। उदा. अलग-अलग गायकों द्वारा गाया एकही राग, अलग-अलग सुनाई देगा लेकिन वे सब एकही राग गा रहे हैं, यह भी समझमें आ जायेगा। इसका कारण है शास्त्र। इसी लिए संगीतके शास्त्र और कला ये दोनों पक्ष महत्वपूर्ण हैं। दोनों एकही सिक्के के दो पहलू हैं।

संगीत कालमान तथा लोकाभिरुचिनुसार परिवर्तित होता आया है, इसमें कोई संदेह नहीं। किसी भी कलाकारको श्रोतृवृंदको प्रभावित करनेके लिए शास्त्रका सखोल अभ्यास करना पड़ता है। किसी भी कलाविष्कार का ऐ शास्त्र होता है वैसेही शास्त्र का प्रात्यक्षिक कला होती है। कलाकृतिका आविष्कार अगर शास्त्रानुसार हो तो उसका सौंदर्य और भी निखरता है।

कला, की प्रगतिसे शास्त्र भी विकसित होता है, तो शास्त्र की वजहसे कला अधिक सुंदर, संपन्न तथा रसक्षम बनती है। कला और शास्त्र इनका संबंध अविभाज्य है तथा दोनों एक दूसरे के पूरक हैं।

शास्त्र बुद्धिनिष्ठ तथा कृतिशून्य है, तो कला भावना प्रधान तथा कृतिशील। रसपरिपोष क्युं और किस तरहसे करना इसके लिए शास्त्र मार्गदर्शन करता है तो कला प्रत्यक्ष इसका अनुभव कराती है। कला कलाकारके व्यक्तित्वमें होती है इसका अर्थ यह है, कि जो व्यक्ति कला प्रदर्शित करता है तो उसकी कला उस व्यक्तिका वैशिष्ट्य, संस्कृति, आदि बातोंसे प्रभावित होकर ही प्रगट होती है। शास्त्रके बारेमें ऐसा संभव नहीं क्योंकि मूलतः शास्त्रका चेहरा (स्वरूप) गंभीर होता है। कला बहुरूपी, बहुगुणी होती है। शास्त्रका रूप बदला नहीं जा सकता क्योंकि बहुरूपी कला के जो तत्त्व हैं उनको संग्रहीत करके शास्त्र स्थितप्रज्ञ तथा स्थिर हो जाता है। शास्त्रीय तत्त्व कालानुसार कम-जादा होते हैं, पर उनका मूल स्वरूप कायम रहता है पर कला की शैलियाँ कालमानानुसार पूर्णतः बदल जाती हैं। हर कलाविष्कार के पिछे एक ही शास्त्र होता है, लेकिन शास्त्रानुसार हर कलाविष्कार का ढंग अलग-अलग होता है। कला के बिना शास्त्रकी उत्पत्ति संभव नहीं, तो शास्त्र के बिना किसी भी कला को मान्यता प्राप्त नहीं हो सकती। कला अगर चित्राकृति है तो शास्त्र वह कैनवॉस है जिसपर वह चित्रित की जाती है। कला अगर नदी है तो शास्त्र वह बाँध है जो नदीके बहावको नियोजित करके उसको सुगठित रूप प्रदान करता है। संगीत कला जनरुचिनुसार हर युग में परिवर्तित होती आई है। इसी लिए भिन्न-भिन्न कालमें उसका स्वरूप अलग-अलग दिखाई देता है। परिवर्तन की गति अथवा प्रगति विशिष्ट परंपराके मार्गसेही गुजरती है। इसलिए बाह्यस्वरूपमें (शैलीमें) बदलाव जरूर होते हैं लेकिन मूल स्वरूप वैसा ही रहता है। संगीत का इतिहास इस बदलाव के कारण ही रचा गया।

सामगायन-छंदगायन-जातिगायन-प्रबंध गायन-धृपद गायन-ख्याल गायन, टप्पा, ठुमरी वगैरे गायन प्रकार यह इतिहास के विशिष्ट कालखंडके परिवर्तन के द्योतक हैं। इसका मतलब यह हुआ कि, संगीत का इतिहास बनाने में संगीत का क्रियात्मक शास्त्रही कारण है। इसे 'संगीत रत्नाकर' का भी आधार है। 'संगीत रत्नाकर' में शाङ्गदिवने कहा है कि, 'संगीत यह क्रियात्मक कला है, इस लिए लक्ष्य याने क्रिया और लक्षण याने शास्त्र इन दोनों में जब अंतर निर्माण होता है तब लक्ष्य याने क्रिया को जादा महत्त्व दिया जाता है।'

'यदा लक्ष्य प्रधानानि शास्त्रण्येतानि मन्वते'।

तस्माल्लक्ष्य विरुद्ध यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा ॥

कल्लिनाथके अनुसार 'देशी संगीतमेंही लोकाभिरुचिनुसार क्रिया में बदलाव आता है, और जब क्रिया बदलती है, तो क्रिया और शास्त्र दोनोंमें अंतर निर्माण होता है। क्रिया और शास्त्रमें समतोल (संतुलन) रखनेके लिये ही शास्त्र में अनुकूल परिवर्तन करना पड़ता है।

संदर्भ सूची :

१. स्वरमयी : ले. डॉ. प्रभा अत्रे
२. हमारा भारतीय संगीत : ले. सुशील कुमार चौबे
३. संगीत कला में शास्त्र : संगीत निबन्धावली के अंतर्गत